

VARGA ANNA

KÉT SZOMSZÉD FALU

ADATOK KÖLESD (MÁGYAR) ÉS KISTORMÁS (NÉMET)
KÖZSÉGEK ÖSSZEHAONLÍTÓ NÉPRAJZÁHOZ

Bevezetés*

Összehasonlító néprajzi vizsgálódásunk tárgya két földrajzilag, történelmileg és gazdaságilag egymásra tált dunántúli községnek, a magyar Kölesdnek és a német Kistormásnak — 1938 óta egyesített közigazgatással: Tormáskölesdnek — népi élete. A két falu Tolna vármegye simontornyai járásában, magyar- és németlakta területek érintkező pontjában fekszik. Tormás a tolna—baranyamegyei összefüggő német nyelvsziget keleti peremfaluja, Kölesd pedig néprajzi arculatával a Mezőföld, Sióvölgye, Sárköz ősi magyar területéhez kapcsolódik.

Mindkét község mai alakja a török kiűzését követő XVIII. századbéli telepítési mozgalmakkal kapcsolatos. Történetük két népi kultúrának kétszáz éves szoros együttélését jelenti. Ez a szimbiózis érdekes problémákat vet fel:

*Jelmagyarázat.

A magyar nyelvjárási szövegben:

ë = rövid, zárt e.

ê = hosszú, nyílt e.

â = hosszú, nyílt, labiális a.

A német nyelvjárási szövegben:

A tompa, csökkentett nyomatóké e-t, valamint a gutturális nasalist külön nem jelöltük.

ê = rövid, nyílt e.

ô = rövid, nyílt o.

~ = nazális színezet.

v = w.

š = s.

s = sz.

χ = palatalis, zöngétlen réshang (ich-hang).

x = veláris, zöngétlen réshang (ach-hang).

A hosszúságot a betű fölé írt vízszintes vonallal jelöljük.

1. hogyan hatottak a közös földrajzi tényezők, helyi adottságok a két népi közösség életformáinak kialakulására?

2. mennyire befolyásolták a különböző származás, tárgyi hagyatékok és szellemi hagyományok a két falu néprajzi arcát?

3. hogyan hatott a két faluközösség egymásra?

Ezeknek a problémáknak megközelítése céljából foglalkoznunk kell röviden a földrajzi fekvés-okozta tényezőkkel, áttekintjük a két község történetét, majd pedig egymás mellé állítjuk a két falu néhány népi életjelenségét, hogy megvizsgálhassuk a multból fakadó, h a g y o m á n y ő r z ő és a jelenből fakadó, h a s o n u l ó erők játékát. Nem törekedhetünk teljességre, hanem pusztán néhány fontos mozzanat kiemelésére korlátozódunk. Ilyenek: a településforma; az építkezés, a lakásberendezés, a népviselet, a munka és az ünneplés főbb életjelenségei.

Vizsgálódásunk szűk körre: két népi életegységre, két falura terjed. De e közben a „mikroszkópikus”¹ megfigyelés közben állandóan tekintettel kell lennünk azokra a népmozgalmi háttérű, történelmi szálakra, amelyek Kölesdet a Dunántúlhoz, szorosabban magyar szomszédaihoz, Kistormást pedig a németországi őshazához és a tolnamegyei német szomszéd-falvakhoz kötik. Ezért az 1934. óta több nyáron át Kölesden és Kistormáson folytatott gyűjtőmunkám közben igyekeztem a szomszéd községek néprajzába is betekintést nyerni, 1939. nyarán Humboldt-ösztöndíjjal végzett tanulmányutam pedig lehetővé tette a német származási terület népi életével való közvetlen megismerkedést.

---

¹ A. Bach: Deutsche Volkskunde, ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. 56. l.

Földrajzi fekvés

Kölesd a Völgy sé g nek keleti — a Sárvíz—Sió völgyére néző — völgyecsoportjában, Kistormás közvetlenül hozzákapsolódva, tőle délnyugatra fekszik. A két község távolsága a XVIII. században — „amint a pécsi katolikus püspök 1742-ben maga meglépte“² — mindössze kétszáz lépés, azóta — továbbterjeszkedés folytán — még közelebb került egymáshoz a két faluvég.

A táj morfológiai képe egyforma magas, szélesen terpeszkedő pannonkori hegyhátak és közöttük meghúzódó völgyek jellemzők.³ Kölesd hét, Kistormás pedig három völgyben fekszik.

A változatos felszíni formákhoz gazdag vízrajz járul. Kölesdet a Sió és Sárvíz, a Kölesd-patak, Réti-patak, Malomárok vize mossa, Kistormáson pedig az Untergass'-Graben, Stadt-Graben, Ochsengrund-Graben folyik keresztül. Ezeken kívül Kölesd határában van még egy kis állóvíz: a néphitben „közepén feneketlennek“ tartott Kerekes-tó és egy messze földön híres forrás: az Orvoskútja.

A gazdag vízhálózat következtében a régi világban igen sok volt a mocsaras, *limbusos* hely. Ilyen volt a Sió és Sárvíz köze, a *Sziget*, a Harchegy aljában a *Tókertek-dűlő*, (tormási része a *Morast*) és az Öreg-utca végén levő *Ormándi-tókert*. Egykori vízenyős területre engednek következtetni Tormáson a *-lache*⁴ összetételű dűlőnevek (Schloßvakenlach, Pfarrlach,

² Ev. Canonica Visitatio, 1814. — A kölesdi ág. h. gyülekezet története. (Kéziratok a kölesdi ev. egyház irattárában.)

³ Dr. Kogutowicz K.: Dunántúl és Kisalföld. I. 80. l., II. 147—48. l.

⁴ *Lache* (lat. lacus) = 1. Tümpel, Pfütze. 2. flache Einsenkung im Gelände, bei Winterwetter gewöhnlich mit Wasser gefüllt. (L. Berthold:

Kühlach, Weingartenlach). — A lecsapolási munkálatok korán, már 1772-ben megkezdődtek, s 1820-ban lebontották a legfőbb akadályt, a kölesdi Malom-gátat⁵. A mocsarak levezetésével mind több terület szabadult fel a földművelés céljaira.

A t a l a j — mint a Völgységben általában — termékeny lösz,⁶ csak Kölesd északkeleti határában, a Gindli-földje⁷ felé találunk durva homokkal borított területet. *A lap-föld homokos, a heggy agyagabb* — mondja a kölesdi. A talaj gabonatermelésre és szőlőültetésre egyaránt alkalmas.

A közlekedési viszonyok szempontjából Kölesd helyzete a kedvezőbb. A Sió völgye ősidők óta fontos közlekedési útvonal.⁸ Az Eszékrről Székesfehérvárra vezető hadi út — egy 1687-i térkép tanúsága szerint⁹ — éppen a kölesdi Rév-völgynél szelte át a Siót. Élénk vámforgalma volt tehát a helységnek. — Ma, mikor a forgalom súlypontja a vasútra helyeződött át, kissé távolabb került Kölesd is a főútvonalaktól. Alsó-tengeliccel együtt van ugyan vasúti állomása, de ez 8 km-re fekszik a községtől. A személyi forgalmat az állomás és Gyöngyös között közlekedő (Kistormáson is áthaladó) gépkocsijárat bonyolítja le. — A Völgységben meghúzódó Kistormás ezzel szemben a múltban és jelenben egyaránt távol esett a fontosabb útvonalaktól, így népének más elemekkel való érintkezése inkább csak a szomszédos falvakra (Kölesdre, a német Felsőnánára és Varsádra) korlátozódott.

A forgalomtól való érintettség különböző foka meglátszik a két helység fejlődésén. Az élénkebb forgalmú Kölesd már 1732-ben mezővárosként szerepel¹⁰ és ezt a rangot csak a XIX. században veszíti el, a félreesőbb Tormás pedig mindig

---

Hessen-Nassauisches Volkswörterbuch.) — Mint dülönév Hessenben is gyakori. (V. ö. F. Strohi: Zur Deutung hessischer Flurnamen. 18, 27, 34, 36, 44. l.)

⁵ Kogutowicz: i. m. I. 269. l.

⁶ Kogutowicz: i. m. I. 80. l., II. 149. l.

⁷ Prinz Gy.—Cholnoky J. — Gr. Teleki P. — Bartucz L.: Magyar Földrajz. I. 332.

⁸ Kogutowicz: i. m. II. 149. l.

⁹ General Charte de l'Hongrie depuis Wienne jusqu'a Constantinople. Bécsi Kriegsarchiv.

¹⁰ Merczy Gyenerálisnak Kölesd megszállásakori Kontraktusa 1732. (A kölesdi ref. egyház irattára.)

kisebbségi népességű volt, s megmaradt a község fókán. A néprajz síkjában érezhető hatás: Kölesden hamarabb jelentkezik a városi kultúrának népi jelleget bontó hatása, mint az elzártabb, s éppen ezért népi vonásait továbbörzítő Tormáson.

Helytörténet

I.

Kölesd a vármegyei ásatások leleteinek tanúbizonysága szerint már a kőkorszakban is lakott hely volt. Az uzdi út építése közben a Csont-hégy vidékén csiszolt kőeszközöket találtak, földbeásott lakások, tűzhelyek nyomaira bukkantak.¹¹ A lakottság folytonosságát a bronzkorszakból származó földerődítmény,¹² kelta¹³ és római-kori leletek bizonyítják.¹⁴ A kistormási völgyben szintén találtak löszbe vágott bronzkori putrilakásokat,¹⁵ a Dreispitz-Äcker dűlőben pedig keltakori¹⁶ ezüstpénzeket.

A magyarság betelepülésekor a Völgyseget és a Mezőföldet a fejedelmi törzs tagjai szállják meg.¹⁷ Kölesdről először 1344-ben történik említés villa Khulesd néven. 1441-ben vámjával együtt a Mesztegnyei Szerecseneké.¹⁸ Ugyanekkor azonban a bencéseknek, a fejérvári keresztéseknek is van birtokuk Kölesden.¹⁹ Színhelye a Kinizsi-Korvin csatának. Több-ször tartanak közelében nádori és megyei gyűléseket.

Tormás 1444-ben szerepel először nemes nevében. 1500-ból Csánki Chonka-Thormaset alia Thormas helynevet említ. Ezek helyén áll szerinte a mai Kistormás község és Nagytormás pusztá.²⁰

¹¹ Wosinszky Mór: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. 222. l.

¹² U. o., 253—54. l., 288. l.

¹³ U. o., 585. l.

¹⁴ U. o., 720. l., 780. l.

¹⁵ U. o., 442. l.

¹⁶ U. o., 585. l.

¹⁷ Kogutowicz: i. m. II. 150. l.

¹⁸ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. 437. l.

¹⁹ Kogutowicz: i. m. II. 151. l.

²⁰ Csánki: i. m. III. 455. l.

A középkori virágzó kultúrát és a törzsökös magyar lakosságot innen is elseperte a hosszú, súlyos török uralom. 143 évig uralta a vidék a simontornyai szandzsák bégjeit,²¹ s a nehéz harcokban, fosztogatásokban, úgy látszik, elvérzett vagy más vidékre húzódott a régi magyar lakosság. A török fejadódefte-rekben 1563-ban *Kölesd* még 17, *Csonka-Tormás* 14, *Nad-Tormás* 8 adózó házzal szerepel,²² az 1688-i „Inventatio et Conscriptio universorum Bonorum et Appertinentiarum Dominiorum Simontornya et Osor“ pedig a „*Pagi Desolati*“, tehát a lakatlan, elhagyott községek sorában említi *Köles'-t* és *Kistormás'-t*.²³

A súlyos korszak, a török világ emléke még a mai lakosság közt is él néhány halvány mondában. A Szekszárd és Simontornya közötti földhányásokról (*terkekipl* 'Türkenküppel') — melyek eredetileg hírlézésre szolgáltak — azt tartja a kistormási monda, hogy a menekülő törökök hányták őket; turbánjukban hordták össze a földet (*si hun si met te khap sameketröe*), hogy emléket állítsanak itteni uralmuknak. — Kölesden a *Rókalikas* dülöhöz fűződő monda örzi a törökök emlékét. A régi öregektől hallották, hogy egyszer szántás közben egy *kübü való rókaformát* találtak. Dobálták ide-oda, mert akadályozott a szántásban. Egyszer eljött egy török a rókáért, lecsavarta a fejét: tele volt arannyal.

Az 1701-i székesfehérvári összeírás²⁴ szerint *Praedium Nagy et Kiss Tormás* gróf Zinzendorf Vencel birtokába került. Mindkettő legelő terület („lauth Pascuation“, „nur zur Hutwaid zu Nutzen“). Az értékük munkáskéz hiányában nem nagy. Egy 1705-ből származó *Schätzung*²⁵ 15 praediumot (köztük Kölesd, Kistormás, Nagytormás) mindössze 6.000 forintra becsül évi 400 forint jövedelemmel. Ugyanekkor a lakott Mucsit egymagát 1.645 forintra becsülik.

Ezekre a lakatlan nagy legelőkre rácok szivárogtak fel. Nyugtalan, vándorló, pásztorkodó nép volt. Házat nem épített, földet nem művelt. Emléküket csak néhány dülönév örzi: Kö-

²¹ Kogutowicz: i. m. 151. l.

²² Daróczy A.: Tolna vármegye közigazdasági leírása. 12. l.

²³ U. et C. F. 46. Nr. 65. (Orsz. Levéltár).

²⁴ U. et C. F. 39. Nr. 59. (Orsz. Levéltár).

²⁵ U. et C. F. 1. Nr. 49. (Orsz. Levéltár).

lesden a *Rácztemető, Ráczosztályos*, Tormáson: a *Raitzenkirchhof, Schlovaakenlach*.

A rácok elhúzóódása erről a vidékről a kölesdi harccal kapcsolatos. II. Rákóczi Ferenc hadvezére, Béri Balogh Ádám itt Kölesd és Kistormás határán ütközött meg a labanc generalisok alatt harcoló rácsággal. A nagy csata emléke még ma is él a nép között. „*A Harc-vőgyön folyott a vér patakként. Ami rác megmaratt, aszt nekihajtották a Tókertnek, ami akko limbusos, ingoványos hel vót.*” A csata helyét ma is *Harc-hégynek* nevezi a magyarság és *Kurutzenbergnek (krutsepérk)* a németiség, s a hegy lábánál a *Tókertek* (ném. *Morast*) dűlőnév még ma is sejteti az egykori mocsarat. Érdekes monda fűződik a közeli *Orvoskútja* forráshoz: azok a rácok, akik nem veszték el a Tókert ingoványában, itt ennél a forrásnál mosták ki sebeiket, „itt találtak enyhülést”. Akár ezért, akár más, előttünk ismeretlen oknál fogva, a délszlávok a legújabb időkig búcsújáró helynek tekintették az Orvoskútját. A közeli Medináról, sőt a háború előtt még Szerbiából és Szlavóniából is jártak ide. A forrásba pénzt dobtak, környékére — áldozatként — háziszöttek-kendőket akasztottak. A forrásból vizet vittek magukkal, melynek népi hitük gyógyító erőt tulajdonított.

II.

A rácok elűzetése után ismét egészen pusztán, lakatlanul állt a táj. Emberi munkaerőre várt.

Az új település először Kölesden indul meg. Történetéről a ref. egyház levéltárában őrzött *Pro Memoria* nyújtja a legrégibb adatokat. Ezeket Körösi lekipásztor 1782-ben „traditiból, némely régi, leg régibb és leg öregebb, még akkor is élő Lakosok szájok után” jegyezte fel.

E szerint:

„Két ízbéli megszállását lehet s kell megkülömböztetni ennek a Kölesd Nevezetű Hellységnek. Az elébbi, melly mikor esett, nem tudatik; annyi bizonyos, hogy az úgy nevezett Kurutz Világ előtt, nagy roppant falu volt, ugy mint a mellyből 300 eke kiállhatott, de a Kurutz Világban elpusztult. Annak utánna ismét, hogy csendesség lett a Hazában, innen amonnan, leg inkább Simon Tornyáról, a hol akkor zendülés volt a szolgálatt miatt és Sámbekről — a honnan neveztetik még maig a

Sámbék-utca — többféle külső belső sérelmes okoktól indítván még fekvő javaiknak is hátra hagyásával, kezdték újra megülni Kölesdet. Mellyik esztendőben kezdődött, nem világos. Azt bizonyosnak tartja a Relatio, hogy a Pesti Commissiokor, melly volt 1720-ban, már formális eklésia volt.“

A települők ősrétege tehát az épebben maradt dunántúli vidékekről önként betelepülő magyarság. Az elköltözésnek különböző oka volt: a simontornyaiak a jobbáglázaadás, a zsámbékaik pedig — a szájhagyomány szerint — „a hitüldözése“ és a kolera-járvány miatt hagyták el régi otthonukat. A betelepülő magyarság túlnyomó többségében református volt, de voltak evangélikusok is, akik az egyháztörténet és Fényes²⁶ szerint 1719-ben már anyagyülekezetet alapítottak. Számuk nem lehetett nagy. Jórészt „Pálffy jobbágyai“ voltak, aki 1725-ben egyrészüket el is telepítette.

1722-ben „a Tömösvári Bánáth commendánsa, Gr. Claudius Florimundus Mercy de Argenthau“²⁷ veszi meg Zinzendorf-tól 15.000 forinton a högyészi uradalmat, s ezzel együtt Kölesd mezővárost és Kistormás pusztát is.²⁸

A bánsági kincstári impopulatio lelkes irányítója tervszerű telepítést indít magánbirtokain is. Német gyarmatosokat hozat. Kistormás benépesítése ennek a tudatos telepítési mozgalomnak eredménye.

A telepítés történetére vonatkozólag legrégibb és legmegbízhatóbb forrásunk egy emlékbeszéd, az ev. egyház irattárában őrzött „Kurz gefasste Nachricht der Gemeinde Kistormás... zusammengetragen theils aus authentischen Schriften, theils aus Erinnerungen noch lebender Zeugen und im Jahre 1774., 9. May in den Nachmittagsstunden vorgetragen der sämmtlichen Gemeinde und besonders der Jugend zum weiteren Unterricht, als an dem 1-sten 50-jährigen Jubiläumstage“.

²⁶ A kölesdi ág. h. gyülekezet története (Kézirat.) — Fényes E.: Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. jav. kiadás I. 312. l.

²⁷ A Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek... Históriája. (A ref. egyház irattára).

²⁸ Kling A.: Über die deutschen Ansiedlungen in Tolnau. Sonntagsblatt. 1924. évf. 5. sz.

E szerint a forrás szerint az elnéptelenedett magyar vidékek betelepítését célzó 1722-i királyi patens hatására 1723. őszén részben Nassauból, részben Hessen-Darmstadból²⁹ 69 család jelentkezett a Frankfurt am Mainban tartózkodó commissiónál magyarországi kivándorlás szándékával. 1724. márciusában keltek útra. Vezetőjük Johann Tonsor wiesbadeni lelkipásztor és Friedrich Wolff iskolamester volt. Eredeti szándékuk szerint a temesvári bánság kincstári birtokaira igyekeztek. Mikor azonban dunai útjukat néhány napra Bécsben megszakították, Mercy grófnak éppen ott tartózkodó adjutánsa, Wáczy kapitány rávette őket, hogy igen kedvező feltételekkel inkább urának tolnai magánbirtokán telepedjenek le. A kivándorlók elfogadták az ajánlatot, s most már, mint Mercy jobbagyai (Untertanen) folytatták útjukat a Dunán Tolnáig. Május 9-én érkeztek meg Kistormás pusztára, s itt „ebben a vadonban“ („in dieser Wildnis“) este 7 és 8 óra között lerakták őket az uradalmi kocsikról a fűbe. („Sie wurden... ins Gras ausgeschüttet.“) Három nap múlva megjelent — számtartójának, Ratzhimnernek kíséretében — Mercy földesúr is, bátorságra buzdította gyarmatosait és kiosztotta köztük a telkeket.

A származási vidékre vonatkozólag az anyakönyvek³⁰ nyújtanak közelebbi felvilágosítást. A házassági és halálozási matrikulák gyakran megadják a bejegyzettek régi lakóhelyét is: „Ehemaliger Mit-Nachbar zu...“, „gewesener Inwohner zu...“ — sajnos azonban nem minden esetben, néha pedig rosszul értelmezett nyelvjárási alakban. Ezeknek az adatoknak alapján telepeseink zöme Oberhessenből és Nassau déli vidékeiről származik.³¹ Ezt a feltevést támogatják az anyakönyveknek olyan adatai is, melyek a hely megjelölésekor csak a tartományt vagy uradalmat tüntetik fel. — Termé-

²⁹ A tartománynevek a XVIII. század politikai viszonyaira vonatkoznak.

³⁰ H. Schmidt: Was uns die Kirchenbücher erzählen. Deutsch-ungarische Heimatsblätter I. 57—65. I.

³¹ A+b típusú település. (H. Schmidt: Typische Entstehungsformen donáudeutscher Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung III. 135—136. I.) — Az anyakönyvi adatok alapján megrajzolt származási térképem megjelent u. o., valamint Siedlungsgeschichte... eines Hessendorfes in Ungarn (Kistormás) c. tanulmányomban (Zeitschr. f. deutsche Mundartforschung XIII. 195. I.)

szetesen jöttek telepések szórványosan Németország más vidékeiről is, így Württembergből (4 adat), Sachsenből (2 adat), Thüringenből (2 adat), Brandenburgból (1 adat), de a döntő, a többségével vezető elem kétségtelenül a hesseni és nassau evangélikus németiség volt.

Mercynek eredetileg az volt a terve, hogy Kistormást egyesíti az akkor már benépesült Kölesddel, ezért a német kivándorlók egy részét a Harchegyen túl, Kölesden telepítette le. Itt építettek a tormási evangélikusok imaházat is maguknak — „nem lévén szabadságok otthon építeni a Clérus nagy hatalma miatt.”³² — A két község egyesítésének tervét azonban a református magyarság és az evangélikus németiség közt kitört viszálykodás hamarosan megghiúsította.

„Anno 1725 die 24. Sept. primum turbata est Ecclesia Kolesdino-Tormásiensis per Reformátos Kolesdienses.”³³ 1730. körül újabb heves torzsalkodás, határvillongás támadt a kölesdi és tormási lakosság közt. Ennek hallatára Mercy maga jött el, s kijelölte a két község között a határt: a kistormási szélső ház udvaránál.³⁴ A német evangélikus lelkipásztor és a német telepések egy része átköltözött Tormásra, s csak istentiszteletre jártak át a kölesdi imaházba. Mercy a viszálykodások láttára elvetette az egyesítés tervét, sőt ettől kezdve vigyázott arra, hogy birtokain az új telepések a maguk felekezetének megfelelő községbe telepedjenek.

Ennek az intézkedésnek az eredetére vonatkozólag egy anekdotát jegyez fel a kölesdi „História”.³⁵ E szerint Mercy megfogadta „valamely értelmes Miser János nevezetű Dorogi Lakos, akkor Törvény Biró” tanácsát, hogy „tsak egyféle Vallású emberekkel kellene azon egy Hejséget szállítani, mert a különböző Vallásúak mindig külön húznak, mindenik a maga Felekezetéhez szít, a másiknak sérelmével nem értenek egyet, és nem fogják edjütt, egyik a másiknak alá ás, a mi a Népese-

³² A' Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek... Históriája. (A ref. egyház irattára).

³³ Az 1814-i Canonica Visitatio jegyzőkönyve. (Kistormási ev. egyház irattára).

³⁴ A kölesdi ág. h. gyülekezet története. (Kézirat az ev. egyház irattárában).

³⁵ Kézirat a kölesdi ref. egyház irattárában.

dést akadályoztattya, mert az olyan Hejségben nem kíván mindenki megtelepedni.“

A nagydorogi törvénybíró elmélete nagyon is igaznak bizonyult. Kistormás német evangélikus lakosságával egységes volt, de Kölesd népességének heterogén volta évtizedekig elhúzódó pörösködéseknek, „kaptzáskodásoknak“ vált okozójává.³⁶ Három különböző elem élt itt egymás mellett: 1. „a gyökeres s régi ősös Református magyarság“,³⁷ 2. néhány régi magyar evangélikus család és 3. a később beköltözött evangélikus németiség.

Érdekes, hogy a különböző elemeknek új egységekbe tömörülése nem faji, nyelvi, hanem felekezeti és községi alapon történt. A kölesdi ref. magyarság és a tormási ev. németiség megőrizte a maga zárt egységét, a kölesdi magyar és német evangélikusok pedig egy közösségbe tömörültek, — erősen elkülönülve mind a tormási ev. németektől, mint pedig a kölesdi ref. magyaroktól.³⁸

Ezen az elszigetelődő egyházközösségen belül hamarosan megindul a kétféle elem összeolvadása, kiegyenlítődése. Az erőviszonyokat kezdetben a németiség számbeli s a magyarság tekintélyi fölénye jellemzi. 1798-ban 74 ev. házból 15 a magyar és 59 a német,³⁹ 1814-ben 75-ből 15 a magyar és 60 a német,⁴⁰ a magyarok közt azonban van néhány ősi telkes, sőt néhány nemesi család (Gyarmathy, Drinóczy) is, a németek pedig többnyire *kisházi* mesteremberek.

³⁶ A vizzálykodásnak, az ú. n. „lutheránus pör“-nek a főoka az volt, hogy a „Communitas földjeiből csak a Ref. Prédikátor és Oskola Mester részelt“, az ev. azonban nem, pedig „a földeket együtt szántják, és csak az aratást maguk teszik meg a Reformátusok.“ A pör 1800-tól 1817-ig húzódott.

³⁷ A' Kölesdi Helv. Gyülekezetnek... Históriaja.

³⁸ Ez az elkülönülés, külön egyház alakításában is kifejezésre jutott. 1774-ig a kölesdi és kistormási ev. hívek egy egyházban tömörültek Kölesden folytatott vallásgyakorlattal, ekkor azonban a tormási hívek engedélyt nyertek arra, hogy a kölesdi imaházat lebonthassák, s a maguk falujában építhessenek templomot. A magukra maradt, sértődött kölesdiek haraggal fordultak el a tormásiaktól, s előbb külön iskolamestert, majd, 1794-ben külön prédikátort hívtak. (A kölesdi ág. hitv. gyülekezet története. — A' Kölesdi Helv. Gyülekezet... Históriaja.)

³⁹ Hermann Márton ev. lelkész feljegyzése. (Ev. irattár).

⁴⁰ 1814-iki Canonica Visitatio jegyzőkönyve.

A fentmaradt egyházi iratokból békés együttélésre következtethetünk. Az anyakönyvek vezetésétől kezdve (1794.) igen gyakran találkozunk magyar-német összeházasodásokkal. A nemzeti különbség annál feltűnőbb, mert a lelkipásztor a magyarok adatait többnyire magyarul, a németekét pedig németül jegyzi be. Pl.

Szalai János et uxor Catharina Haffnerin

Peter Kiefhaber et uxor Madár Éva, stb.

Ugyanekkor szinte kivételszámba megy tormási és kölesdi németeknek összeházasodása. Az egyházi tisztségeket egyenlő mértékben viselik. (Egy 1795-ből származó számadásban az aláíró presbiterek közt 14 magyar és 14 német nevet találunk.) Az istentiszteletek nyelve felváltva magyar és német. A külön istentiszteletet így okolja meg az 1844-i Canonica Visitatio jegyzőkönyve: „Hungari non sciunt germanice, germani etiam reperiantur, qui Hungaricae linguae ignari sint.”

A XIX. század második negyedében — Lágner György és Sándor lelkipásztorsága idején — lassan, fokozatosan folyik a gyülekezet magyarosodása. Az 1829-i Superintendentialis Visitatio alkalmával felvett jegyzőkönyvben⁴¹ ezt olvassuk: „az Oskola Mesternek meghagyatott, hogy igyekezzen a Magyar nyelvet tökéletesebben megtanulni és az Oskola Gyermekeket e magyar M. Városban magyarul tanítani”. Lassanként megszűnik a kétnyelvűség, feleslegessé válik a külön istentisztelet, mert a németet már alig látogatják. Érdekes népi névmagyarosodási folyamat indul meg: a Greifensteinokat *Káro* (Károly), *Kindteket* *Kómár* (Kalmár),⁴² a Bindereket *Pintér* néven emlegetik faluszerte.

A Kölesdre letelepedett németiség tehát másfélszázad alatt beolvadt az evangélikus magyarságba, asszimilálódott, s ma már szoros egységet alkot vele.

A település korának három népelemén kívül a múlt század folyamán egy negyedik jelenik meg: különböző vidékekről magyar katolikusok telepednek meg napszámosként, iparosként Kölesden. Telkes gazda — *pógár embër* — nincs köztük. Később házat, szőlőt szereznek s számuk — természetes szapo-

⁴¹ Az ev. egyház irattárában.

⁴² A család egyik Károly nevű, illetve kereskedő foglalkozású őséről.

rodás és bevándorlás folytán — nőttön-nő: 1841 óta 160-ról⁴³ 549-re ugrott.⁴⁴ Ez az új kat. elem azonban nem hatott alakítóan a népi közösség életére, nem jelentett új szint. A különböző vidékekről egyenként betelepülők belesímultak az adott magyar környezetbe.

A mult század végén tehát a sok elemből összetevődő Kölesd éppúgy, mint Kistormás egységes néprajzi arccal áll előttünk. Ennek a népi egységnek legfeltűnőbb, legkönnyebben ellenőrizhető kifejezője a nyelv.

Mind Kölesd, mind pedig Kistormás ma egyöntetű nyelvjárást beszél.

Kölesd a dunántúli nyelvjárásterülethez⁴⁵ tartozik. Az első telepesréteg, a Simontornyáról és környékéről bevándorló magyarság ezt a nyelvjárást hozta magával. Ehhez alkalmazkodott a más nyelvjárásterületekről érkező magyarok népnyelve, s ezt tette magáévá — tősgyökeres kiejtésével, hangtani, alaktani, szóképzéstani, mondattani és jelentéstani sajátosságaival — a megmagyarosodott németiség is. A németiség beolvadásának nyelvi nyomai nem maradtak. A kölesdi szókinszben számos német jövevényszó van ugyan (*gang*, *stúlrúd*, (kakasülő), *tertály*, *kászli*, *firhang*, *kalázli* (üveg pohár), *pintli*, *rékli*, *mándli*, *puruszká* (pruszlik), *rendédli*, stb.), ezek azonban nagyrészt nem a német népnyelvből, hanem a felsőbb társadalmi osztályok nyelvéből kerültek a kölesdi nyelvjárársba, tehát nem horizontális átvétel, hanem vertikális leszállás eredményei. A szekrény pl. a tormási németek nyelvében *šank*, a kölesdi *kászli* tehát nem ennek, hanem az úri osztály német jövevényszavának átvétele.

A kistormási népnyelv ma szintén egységes, ez az egység azonban különböző nyelvi elemek harcának és kiegyenlítésének eredménye.⁴⁶ A nyelvjárás kialakulásával és sajátság-

⁴³ Fényes E.: i. m. I. 312. l.

⁴⁴ Statisztikai Közlemények, 1930-i népszámlálás.

⁴⁵ Horgér A.: A magyar nyelvjárások. 14–15. l. — Vass J.: A dunántúli nyelvjárás, Magyar Nyelvészet V.

⁴⁶ Schmidt H.: A magyarországi német nyelvjáráskutatás módszerei és problémái. Magyar Nyelv, 1924. évf. 169–171. l. — Die wissen-

gaival a Zeitschrift für Mundartforschung (Teuthonista) XIII-ik évfolyamában megjelent tanulmányomban (Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn)⁴⁷ részletesen foglalkoztam, most csak az eredményekre kívánok röviden utalni.

A nagy területről származó tormási telepeselek régi hazájuk különböző nyelvjárásainak elemeit hozták magukkal. Ezek közt az uralkodó: 1. a Wiesbaden környékén beszélt ú. n. *belsőfrank* (binnenfränkisch) és 2. az *oberhesseni* (oberhessisch) nyelvjárás volt. A nyelvi elemek harca a hangtan és a laktan terén általában a déli, *belsőfrank* dialektus javára dőlt el, de a szókincsben igen sok elem maradt meg az *oberhesseni* nyelvjárásokból. Feltűnő ez a jelenség pl. a szókincs egyik legősibb rétegében: a rokonsági fogalmak jelölésében. A kistormási *herxe* 'nagyapa' *frāxe* 'nagyanya' *šnerx* 'meny', *toxtrman* 'vő' régi jellegzetes, a származási területen is kihálófélben levő oberhesseni formák.⁴⁸

A nyelvi kölcsönhatás magyar-német irányban jelentékenyebb, mint fordítva, azonban csak a szókincs területére korlátozódik. Főként a következő területeken találunk magyar, illetőleg magyar közvetítésű jövevényszavakat: 1. földművelés (*paŕxe* boglya, *petrentse* petrence, *tšalamāti*, csalamádé), 2. állattartás (*piko* bika, *hois* 'hajsz', *tšāli* csálé, *kašše* kacska, azonkívül számos ló-, szarvasmarha-, kutyanév), 3. építkezés (*kōri* 'góré', *lātsi* lacikonyha), 4. ruházkodás (*pēntek* pendely, *khapse* kapca, *patšker* bocskor, *punte* bunda, suba, *totroš* fodros), 5. indulatszó (*nahōt* nahát, *hōt* hát) stb.

Amint a nyelv, úgy a népi élet egyéb megnyilvánulásai terén is a múlt század végére teljes kiegyenlítődés történt a két közösségben a különböző elemek között, úgyhogy a néprajzi

schaftliche Untersuchung der deutschen Mundarten Ungarns. Sonntagsblatt, 1922. 25. sz. — Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ungarische Rundschau, III. 656—677. 1. — Herkunft und Mundart. Ungarische Jahrbücher, XIV. 63—75. 1. — Typische Entstehungsformen donau-deutscher Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 1939. évf. 1. sz.

⁴⁷ Zeitschrift für Mundartforschung, XIII. 4. sz.

⁴⁸ A marburgi Wortatlas és a Ressen-Nassauisches Volkswörterbuch kéziratosszógyűjteménye alapján.

jelenségek tárgyalásakor egységes kölesdi és egységes tormási típusról beszélhetünk.

Településforma.

A telepforma kialakításában mindenekelőtt a táj térszíni jellege volt a döntő. A Völgyesség hosszú völgyekkel megszakított dombvidékének a legtermészetesebb településformája a völgyi soros falu. A lakóházak a hegy lábánál helyezkednek el, pontosan követve a *part* kanyarulatait. Ennek a településnek természetes előnyei: a part védelmet nyújt az időjárás viszontagságai ellen, könnyebb a víz-kérdés megoldása (közelebb nyerek a talajvizet).⁴⁹

A térszín döntő befolyásán kívül kétségtelenül fontos tényező volt az elpusztult régi falvak nyomainak és a földesúri irányításnak alakító hatása. A két falu régi magyar településformájára vonatkozólag nincs semmi adatunk. Az újabb település korában — a néphagyomány szerint — mindkét faluban csak egy-egy ház, egy-egy urasági épület állott: Kölesden a mai nagyvendéglő, Tormáson pedig a községi kocsmá (*vertshaus*) helyén. Ez a két épület lett a további település kiinduló pontja. A két község valószínűleg először egymás irányában kezd terjeszkedni. (Ez felelt meg Mercy egyesítő törekvésének is.) Így épül ki Kölesden a Harchegy és Temetőhegy között az Öreg-utca, a Harchegy és a Zengőhegy között Tormás felé a mai Rákóczi-utca. A zsámbéki menekülők telepedési helye a Zsámbék. Azután megindul a terjeszkedés délkeletre Szekszárd felé is. (Szekszárdi- és Taliga-utca). A szegénységnek, új települőknek a Kölesd patakon túl jut csak hely, s ezt az új falurészt Tolna vármegye egyik legkisebb községéről *Belacnak* nevezi a néphumor.⁵⁰ Az Öreghegy lábánál húzódó Bezerédj-utca jelenti a legújabb, a vasúti állomás felé való terjeszkedési irányt. (Új-utcának is nevezik).

A falu középpontja a nagyvendéglő. Vastag bástyaszerű falait a régi alapok felhasználásával még Mercy emelte. Az 1840-es években megyegyűlések színhelye, a Bach-korszakban

⁴⁹ H. Schmidt: Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBI. II. 173. I.

⁵⁰ Weidlein J.: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBI. IV. 244. I.

szabadkőműves páholy.⁵¹ Vele szembeni épült a községháza. Fent a Temetőhegyen a ref. és ev. templom tornya nyúlik a magasba. A kis katolikus imaház és a zsinagóga szerényebben a völgyben húzódik meg.

Kistormás települési kiindulópontja a pusztán álló egyetlen épület: a mai kocsmá volt. Itt a telepítés határozott irányítással történt. A telepesek megérkezése után Mercy személyesen jelent meg pusztáján és — az uradalmi épülettől északkeleti és északnyugati irányban — kimérette a telkeket. Valószínűleg először csak a Kirchberg (*khērixpērk*)—Goldberg—Kurutzenberg (*krutsepērk*)—Schimmelsberg-köztí V-alakú völgyet szállták meg a telepesek. Az utcát Felső- és Alsó-utcának (*ēvrkas*, *unrkas*) nevezték. Ehhez a két utcához csatlakozott azután később a lakosság szaporodásával Felsőnána felé a Nánai-utca (*nōnerkas*) és vele párhuzamosan a csatorna túloldalán a szegénynegyed, amelyet tréfásan, gúnyból „Város“-nak (*štāt*)⁵² nevezett el a lakosság. (A magyarok ezt is Belacnak hívják).

A központ a községi kocsmá előtti kis térség, a közösségi megnyilvánulások főhelye: itt állítják fel búcsúkor a falu májusfáját, itt táncolnak a búcsúsok. Az Obergasse-ban volt a régi községháza és az ev. iskola, a templom pedig a Kirchbergről tekint le a falura.

A telepformát az összehasonlító néprajz szempontjából vizsgálva: két azonos jellegű faluszerkezettel állunk szemben. Mindkettő a térszínhez simuló völgyi település. Az azonos faluszerkezet oka a földrajzi és történelmi tényezők azonossága: a hasonló térszín és a telepítés irányított volta.

A házak egymáshoz való viszonya a bányászati gyarmatfalu formájára,⁵³ a soros falura emlékeztet. Ez a falutípus általánosan elterjedt Németországban is,⁵⁴ sőt a német településtörténet szerint a középkorban éppen frank földön alakult ki,⁵⁵ heseni telepeink előtt tehát jólismert lehetett.

⁵¹ Szájhagyomány.

⁵² Weidlein J.: i. m. 244. l.

⁵³ Magyar Földrajz II. 325—28. l.

⁵⁴ W. Pessler: Handbuch der Deutschen Volkskunde, III. 176—178. l. — R. Beitzl: Deutsche Volkskunde, 32. l.

⁵⁵ A Magyarság Néprajza I. 131. l.

Építkezés.

1. Udvarszerkezet.

Éppúgy mint a faluszerkezetet, a telkek beépítését is a táj és a földesúri rendelkezés szabta meg. Zinzendorfi és Mercy hosszú, keskeny, udvarlábás szalagtelkeket mérettek ki telepeseiknek. A telek kijelölése a völgy közepén haladó úttól indulva történt, az udvarláb a hegyre került. A ház építéshelye nem az út, hanem a part vonalához igazodott. Jól megfigyelhető ez a kölesdi Obergasse-n: ha nagyobb a távolság az út és a hegy között, a házak beljebb épülnek s az útra nem kiskert, hanem széles gyümölcsös kert (*obstkörte*) néz.

A soros falunak, a szalagtelkeknek természetes udvartípusa a soros udvar:⁵⁶ a telek hosszában egyvégébe épített lakóházzal, istállóval, fészerrel. Ez az *igenyös ház* volt a település korabeli háztípus.

Ma két népi házformát figyelhetünk meg községeinkben: Kölesd — néhány városi mintára széltében utcára épített háztól eltekintve — tovább őrzi a régi soros építkezést, Tormáson pedig egy másik udvartípus: a *Hakenhof* (hajlított udvar),⁵⁷ vált uralkodóvá. A gazdasági épületek: istálló (*štál*), kocsiszin (*ai~fört*) csűr (*šope*) a telek lábában külön épületként, derékszögben állanak a lakóházza.

Érdekes, hogy ez a csűrös építkezés — a Dunántúl monográfiáírója, Kogutowicz Károly szerint — általában a németlakta vidékekre jellemző.⁵⁸ Kistormási multja valószínűleg nem nyúlik vissza a település koráig — ekkor ugyanis a tűzveszély miatt hatósági intézkedések tiltják a keresztbe-építést — de későbbi gyors elterjedésének oka a frank -alakú kettős, illetve -alakú hármas-tagozatú építkezési hagyomány⁵⁹ érvényesülése lehetett.

⁵⁶ U. o. I. 134. l.

⁵⁷ H. Schmidt: Haus und Hof der Donauschwaben, i. h. 182. l. — R. Hartmann: Haus, Hof und Tracht. Wörter und Sachen XIV. 1. sz. — A Magyarország Néprajza I. 135. l.

⁵⁸ Kogutowicz K.: i. m., I. 121. l. — A Sárközben újabban terjedt el.

⁵⁹ R. Beitzl: i. m., 75—76. l.

2. Építőanyag.

Az építkezés anyaga a földrajzi tényezők függvénye. A Völgyesség löszországaiban a legtermészetesebb építőanyag ősi idők óta a föld. A vidék első telepesei, a kő- és bronzkori ősember a Csonthegy és kistormási völgy ásatási adatai szerint a partok löszrétegébe vájta barlang- és putri-lakásait.⁶⁰ Ez az ősi primitív építkezésmód a mai napig tovább él. Kölesd falu végére szorult szegénysége, cigánysága ma is partbavájt barlanglakásban lakik. Partba vágják a *pinceszerek* prэшázait is és minden telek lábában — Kölesden és Tormáson egyaránt — ott találjuk a partban a *lacikonyhát* (*lātsi*), a *keméncét* (*paköve*), a *pincét* (*kehlr*), a *tikólat* (*hinklštal*). Az ősi kezdetleges formát itt is a melléképiletek őrzik legtovább.

Az építkezés fejlettebb fokán — így természetesen a XVIII-ik századbéli telepítés idejében is — a földbe mélyesztett ősi hajlékokat földre épített házak váltják fel, de a falak anyaga továbbra is a föld. *A partból építkeznek.*

Községeinkben három faltípussal találkozunk: 1. a tömésfal (*kštample mauern*), 2. az égetetlen, napon szárított vályogból (*khōtštā~*) rakott fal és 3. a téglafal (*tšielmauern*).

A legrégibb a tömésfal. A földet a maga portájáról szerzi a gazda. Levágnak egy *partot*, megvizezik, *méggyöngítik* a földet *pějvával*, *számával* hintik meg és az így elkészített *ágyást* jól *mēgtipratják* lóval vagy tehénnel.

Az építés a régi világban kalákamunka volt. Összegyűlt az atyafiság és a tömőmester *főtömté* a falat. *Ducokat* ástak le, s az ezek közé leállított tömődeszkák közét megrakták földdel, és tömösúlyokkal (*plauel*) jól megsúlykolták. Vidám munka volt. Egy, aki *legfüttyösebb* volt, *füttyüt* s annak a nótájára dolgozott a tömösúlyok egész nap. Mikor *főtömték* a falat, mind a négy sarkára zöld ágat, *májfát* tűztek. *Ablak- és ajtóhelet* (*tēr- und finstrlox*) csak azután vágtak, mikor a tető is fent volt, különben bedőlt volna, mikor tetőépítéskor felette jártak.

A ház földjét szépen letapasztották, *csöppüvel*, *kóccal*, *sárgafőddel* *écsiszáták*, hogy igényes, síma legyen. A pádi-mentom tehát szintén föld.

⁶⁰ Wosinszky Mór: i. m., 222., 442. l.

Az építkezéshez szükséges többi anyag is kikerült a hártárból. Erdejük nem volt ugyan, de a tetővázhoz szükséges fát az uraság erdejéből vághatták. „Fa... úgy tűzrevaló, mint az épületre való is, az ő magok bejelentése mellett ingyen engedtetik“ — olvassuk az urasággal 1732-ben és 1754-ben kötött kölesdi Kontraktusokban. — „Wenn einer ein Neues Haus-Bauen Willens ist, wird ihnen das Holz ohne Entgeld dazu gegeben“ — áll a tormásiaknak 1731-i szerződésében.

A fedőanyagot: a *zsuppot* (*šāpštrū*), *nádat* (*rōr*) megtermette a föld. A *zsupp*-tetőhöz (*štrūtax*) csépfával (*trēšflēgl*) csévelt rozsszalmát használtak, a nádat pedig a kölesdiek a Szigetben, a tormásiak a Morast-ban aratták rossz kaszából készített *gyalázkával*⁶¹ (rörmesr) télidőben, a jégen. A szabadon „nádlásért“ a kölesdiek adót is fizettek földesuruknak: évi „kétezer jó kéve nádat tartoztak beszolgáltatni“.⁶²

A zsuppfedés az ú. n. németes fedésmóddal, a teregető zsuppolással⁶³ történt. A nádazást az országszerte elterjedt módon⁶⁴ végezte a nádazó ember. *Girizdēs nádverővel* símára verte a nádat, hogy olyan *igenyēs lēgyēn, mintha nyirték vóna*.

Az uralkodó tető-típus a kétsíkú *nyergēstető*,⁶⁵ az *üstökös* fedél⁶⁶ ritkább. A ház udvari hosszanti oldalán *gádor* (*gang*) fut végig. A legrégibb típus a tető megnyúlása folytán keletkező *ereszalja*. Később a megnyult ereszt *szarkalábakkal*, faoszlopokkal (*phailer*) támasztották alá, a módos gazdaházak elé pedig fehérre meszelt kőoszlopos gádort, tornácot építettek.

Újabban a ház falát vályogból, a legutóbbi időben pedig — városi mintára — egészben vagy részben téglából építik. Az új fedőanyag a *cserépsindő* (*taxtsiel*).

A hesseni Fachwerk-építési tájról származó németeket az új haza más földrajzi viszonyai új építési feladatok elé állították. Fában szegény vidékre kerültek, ahol a fő építőanyag a föld. A szükségsszabta alkalmazkodás hamarosan végbe-mehetett.

⁶¹ Alakja megegyezik a Magyarság Néprajzában a II. 692. sz. ábrán közölttel.

⁶² 1767-i Urbarium, 8. p. (Kölesd).

⁶³ A Magyarság Néprajza, I. 163. l.

⁶⁴ U. o. I. 162. l.

⁶⁵ U. o. I. 161. l.

⁶⁶ U. o. I. 160. l.

3. A lakóház belső tagolódása.

Kölesden is, Tormáson is a legegyszerűbb forma a két-sejtű szoba-konyhás zsellérház. A gazdaházak — a szegényebbek is — háromosztatúak: szoba-konyha-kamrás típusok. A módos gazdaházakban ez a forma tovább fejlődik, a helyiségek hosszanti irányban megkétszereződnek, s így alakul ki a mai nagygazdaház Kölesden és Tormáson ugyanolyan sorrenddel: az utca felől van az *első szoba (fereštup)*, azután a *télkonyha (vintrkhiž)*, *hátussó szoba (hinrštup)*, *kamora (khamr)* a padlásfeljáróval, a *nyárikonyha (sumrkhiž)*. A helyiségek sorát a partbavájt *lacikonyha (lātsi)*, *sütőház (paköve)* egészíti ki.

A szobáknak nincs külön bejáratuk az udvar felől, mint a Jankó János nevezte ú.n. magyar típusú házaknak,⁶⁷ hanem a konyha *pitarából* vezet ajtó az *első- és hátussó szobába*. Ebből a körülményből nem kell feltétlenül német hatásra következtetnünk, pusztán csak arra, hogy a házak építése korában a füst-elvezetés — szabadkéményen keresztül — már megoldást nyert.

4. Tüzelő berendezés.

A ház belső tagolódása szoros összefüggésben van a tüzelőberendezés kérdésével.⁶⁸ Kölesd és Kistormás több-konyhás népi lakáskultúrája elég teljes tárgyi sorozatot nyújt a fejlődésmenet megfigyelésére. A legősibb típusokat a prэшázak, lacikonyhák, nyári konyhák őrzik, a téli konyhák pedig modern zárt takaréktűzhelyükkel (*špör.öve*) már a városi fejlődési fokot jelzik.

A tüzelőberendezések kialakulása Kölesden és Tormáson általában egyformán ment végbe és beleilleszkedik a déli magyar háztípus Bátky-rajzolta fejlődésmenetébe.⁶⁹

A legősibb fokot a prэшázak tüzelője mutatja: 60—80 cm. magas sárból tapasztott négyszögletes *tüszhel (faierhērt)* közepén kis gödörrel. Itt égett szabadon a tűz. A tűz felé vas-

⁶⁷ Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza, 205—206. l. — A Magyarság Néprajza I. 202. l.

⁶⁸ A Magyarság Néprajza I. 171. l.

⁶⁹ U. o. I. 183. l.

lábat (traifus),⁷⁰ lábas kotlát, tiglít (tíl)⁷¹ állítottak, mellé pedig mázatlan parasztfazékakat⁷² (tipe aus ér) tették.

A település korának kétsejtű háza már természetesen két tüzelőberendezéssel rendelkezett. A szobában Kölesden a sövényből fonott, sárral betapasztott *patkás* *banyakeménce*⁷³ állott. Tormáson az öregek emlékezete szerint sohasem volt a szobában kemence, hanem zöld kályha (*khaxelöve*). Mindkettőt a konyhából fűtötték.

E két-egységű tüzelőberendezéssel az eredetileg a konyha közepén álló *tüszhel* az oldalfalhoz, a sarokba került, s a fal hosszában a kemence, illetőleg kályha szája elé *tüszhel-patkát* raktak. A *patka (maierxe)*, valamint a *kuszkó* a főzésen kívül ülő- és fekvőhelyül is szolgált. Este öreg göncöket raktak rá s itt aludt a gyerekféle. Nóta is van róla:

Édesanyám szoktatott a patkára,
Ne fekügyek a paplanyos ágyára.
Nem kê nekem selëm paplany-takaró
Nem vagyok én úri nemzetbű való.

A fejlődés harmadik fázisában a kemence szobái helyét a kályhának adja át, maga pedig kikerül a konyhába. Laposabb, alacsonyabb, négyszögletes lesz, hasonló a régi *tüszhel*-hez. A tetején főznek, benne pedig sütnék, aszalnak. A szája alacsonyan van, *lëkupërcolva, lëguzsgulva* kell belevetni a kenyeret, *úgyhogy piszkos lesz az embër lányának a kötënye*. Megmarad mellette a régi *patka*, és kifejlődik a harmadik tüzelőberendezés, a *katlany (kheslöve)*. Ez már egy lépést jelent a zárt tüzelés felé. Legrégibb formáját így mondják el a kölesdi öregek: három téglát állítottak a tűzhelyre, besározták, erre állították a *bagrácsot*, elé pedig fazekat raktak. Ma már mélyített katlanyokat építenek alul égő tűzzel. A fejlődésnek ezt a fokát nagyon sok kistormási lacikonyha őrzi még.

⁷⁰ U. o. I. 189. I. — Hessenben: Alberus Dict. a 3 b: Chytrapus: ein dreifusz daruff man die dopffen oder phann setzt.

⁷¹ A Magyarorságn Néprajza I. 189. I. — Alakja olyan, mint a hartai *rajndl-é* (Fél E.: Harta néprajza, 7. á.)

⁷² Göröncsér csinálta cserépfazék.

⁷³ A Magyarorságn Néprajza I. 222. I.

A fejlődés negyedik foka: a szabad tűzhelyet a zárt, rakott aljú, vaslapú takaréktűzhely (*špōrōve*) váltja fel, a kemence, katlany pedig kiszorul a nyárikonyhába vagy a partba vágott lacikonyhába.

A régi szabad tűzhely legnehezebb problémája a füst elvezetése volt. Ősi fokon az ajtón áradt ki a füst.⁷⁴ Ennek a füstelvezetésnek következményét, a kettős ajtót⁷⁵ nagyon sok nyári és lacikonyhán ma is megtaláljuk, különösen Kistormáson. A kétrészes ajtó (*ēvrtēr, unrtēr*), a füstös konyha velejárója általánosan elterjedt Németországban, megvan Hessenben is,⁷⁶ tehát onnan hozhatták magukkal német telepeseink. Ma már elsődleges rendeltetését elveszítette, de célszerűsége miatt gyakran alkalmazzák: ha felső tábláját nyitvatartják, világosság jön be a gyakran ablaktalan nyárikonyhába, alul viszont nem jöhet be a baromfi, a kutya.

A füstelvezetés későbbi módja a szabadkémény (*rāfang*). A kéménykürtő három oldalon a falra, a negyediken a füstgerendára (*mantlpaum*) támaszkodik. Ez a füstgerenda két részre tagolja a konyhát. Kéményépítéssel Kölesden már 1791-ben találkozunk. Azt olvassuk az ev. egyház számadásában: „Oskola Mester lakó Szobája konyhával és kéménnyel edjütt újra épült respective vájogból“. — A szabad tüzelést ma már hatósági rendeletek tiltják s így a szabadkémény a parti lacikonyhákba szorult vissza.

Bútorzat.

Kölesd és Tormás parasztházainak bútorzata feltűnő egyezést mutat, úgyhogy párhuzamosan tárgyalható.

A régi konyhaberendezést a nyárikonyhák őrzik. Itt áll a két *kecskelábra*, *iksra* fektetett egyszerű asztal (*tīš*) a *tuli-pányos kászli* a rakodótálással (*kemölte khixesank met šislpret*), a *fazēkas dēszka* (*tipepank*) cifra fazekakkal, a *falitálas* (*tsapepret*) mázas tányérokkaival, a *sajtáros pad* (*vasrpank*) a *vizessajtárral* (*vasrtsuvr*) egy-két négylábú *gyalogszék*

⁷⁴ U. o. I. 194. l.

⁷⁵ U. o. I. 170. l.

⁷⁶ W. Hoffmann: Rhein Hessische Volkskunde, 44. l.

(*štiltxe*). A köcsögök (*milixtipe*) kint vannak a gádor előtt a *köcsögfán* (*milixtipeštok*).

Az *első szoba* (*fēreštup*) hagyományos berendezését még változatlanul őrzi néhány szegényebb ház. A szobának eredetileg csak két ablaka volt: egy asszimmetrikusan az utcára, egy az udvarra. Ennek megfelelően sarkos volt a berendezés. A két ablak közt cifrára faragott *rúzsás* vagy *tulipányos sarokpad* (*kemölte pank*). Előtte *asztal* (*tiš*), az asztal felett *lámpás* (*lampe*). A belső ablaktalan fal mentén áll a két magasra felvetett *tulipányos ágy*, *nyoszolya* (*pet*), egyik végén tornyos, a másik végén gombja van. Ember-magasságra felvetik, csakúgy duzzad a sok vánkostól. Ezek a nyoszolyák csak *hívságra* vannak, kedves vendég, a gyerekágyas asszony vagy a halálra készülő szüle fekszik csak beléjük. — Az ágyak előtt négy sásból *fonyott* ülésű támlásszék (*li~štul*). Európa-szerte elterjedt parasztbútór, általános Németországban is.⁷⁷ — Az ajtó mellett *ládafiás tulipányos láda* (*khist*), felette festett *fogas* (*tsapepret* vagy *vantšenklitje*). Bútornak számít a szoba közepén végigvonuló vastag mestergerenda is (*tarixtsuk*). Nóta is szól róla:

Alacsony a mestergerendája,
Föléri a rózsám bukrétája.

A mestergerendába vert szögekről lóg a nagylány sok keményített csipkés alsószoknyája, péntője.

A régi falusi festett bútort nagy gazdaházaknál mindenütt az olcsó, divatos gyári bútor váltotta fel, s a két utcai ablakkal egyidejűleg a régi sarkos berendezés helyébe a szimmetrikus berendezés lépett. Megjelenik az *ómárium*, vagy *fönnálló*, a *sze krény*, *kanapé*, *subláda*, rajta sok *kalázlival* (üvegpo hárral), *bögrével*. A falon rendszerint *rámában* ott van a menyecske menyasszonyi koszorúja.

A *hátussú szoba* (*hinrštup*) berendezésének nincs hagyományos rendje. Ez a család hálókamrája, nappali munkahelye. Ablaka rendszerint csak egy van, csak ott van kettő, ahol télen takácsmesterséggel foglalkoznak a férfiak. Itt találjuk a rokkát (*špinrat*) is. Itt vannak a régi egyszerű fekvő-

⁷⁷ K. Hahm: Deutsche Bauernmöbel. 9. ábra.

helyek: a *gyékényfonyatos ágyak*. Ilyen ágyakkal az istállóban is találkozunk, ott van az új házások hálólhelye. Ősi európai bútordarab, általános Németországban éppúgy, mint nálunk.⁷⁸

A két falu bútortárában található feltűnő egyezés magyarázata: a parasztbútor nem a primitív kezdetek szerves továbbfejlesztéseként; hanem legnagyobbbrészt magasabb társadalmi osztályok bútorkincsének átvételeként alakult ki.⁷⁹ A tormási telepések bútorfelét nem igen hoztak magukkal, bútorkultúrájuk tehát már itt — formában és ornamentikában egyaránt — magyarországi minták után fejlődött. Ezek a minták első fokon a magyar nemes házak bútorai voltak, másodfokon pedig a gyári polgári bútor.

Kölesdtormás bútorkultúrájában tehát három réteget különböztethetünk meg: 1. primitív magukkészítette bútorok (*gyalogszék, gyékényágy, fonyottszék*), 2. a kisiparos készítette, nemesi házak bútorait utánzó festett — *tulipányos, rózsás* — bútor (falitéka, tálas, láda, tornyoságy), 3. a városi polgári ízlésű bútor (*ólmárium, szekrény, mai ágyak* stb.)

A három réteg viszonyát általában a vagyoni helyzet határozza meg, de a két faluközösség közül a tormási konzervatívabb: az első és második réteget hívebben, tovább őrzi, mint a jobban elvárosiasodott kölesdi.

Viselet.

A két falu néprajzi arcában az eltérő viselet a legszembeötlőbb megkülönböztető vonás. A viselet erősebben emberhez, közösséghez kötött s függetlenebb a külső tényezőktől, mint a néplélek többi tárgyi megnyilvánulása: a telepforma, ház vagy berendezés. Az anyag felett itt nagyobb szerep jut a formának, a néplélekből fakadó alakító erőnek, s így válik a népviselet a népi közösségek jellegzetes külső ismertető jegyévé.

A népviselet feltétele az autochtón, önálló népi kultúra,⁸⁰ s az erősen élő közösségi szellem. Mindkét feltétel megvolt

⁷⁸ A Magyarország Néprajza I. 673. ábra.

⁷⁹ W. Pessler: i. m. III. 25. l.

⁸⁰ W. Luh: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Blätter für Volkskunde XXV. 73. l.

közsegeinkben, a kisebb, zártabb Tormáson azonban erősebben és tovább, mint a városi hatásoknak jobban kitett, nagyobb Kölesden. A paraszt kendert termelt, birkát tenyésztett s az így nyert textilanyagot maga dolgozta fel hagyományos formák szerint. Ezek viseleteinek legősibb darabjai. Ezekhez később egy újabb réteg csatlakozott: a bolti anyagokból készített, történelmi korok úri viseletét utánzó ruhák rétege. A hosszabb rögzítés, a közösségi asszimilálás folytán — tágabb értelemben — ezek is népviseletté váltak. Kölesd legújabban mindinkább követi a városi divat változásait, a közösségi szellem viseletirányító, egységesítő szerepe meggyengült, s így itt ma már a népviselet kihalásáról beszélhetünk.

Kutatásunk tárgyi emlékek és szájhagyomány alapján körülbelül három emberöltőre terjed ki, de az összehasonlító néprajzi s nyelvi adatok — különösen Kistormás esetében — megengedik a messzebb multba való visszakövetkeztetést is.

A) Női viselet.

1. Fésülködés, fejrevaló.

A régi világban a kislányok Kölesden is, Tormáson is leeresztett hajjal jártak. Egy *fonyatban* (*šnats*) lógott hátul a hajuk, s a végére a kölesdiek piros pántlikát kötöttek, a tormásiak pedig fehér horgoltszélű galandot (*kehëklte hōršnūr*) fontak bele.

Már a nagylány és a menyecske hajviseletében éles ellentétet mutatott a két falu. A kölesdiek hátul a tarkó fölött, a tormásiak pedig a fejtetőn viselték a kontyot. Az előbbi fésülködés tehát vízszintes, az utóbbi függőleges irányú meghosszabbítását jelentette a fejnek.

A kölesdiek hátrafésült hajukat *négýágra fonyták*, s a tarkó felett tették fel kontyba. Ez a hajviselet általánosan elterjedt hazánkban.⁸¹

A tormásiak előrefésült hajukat összemarkolták, s a fejtetőn fehér galanddal (*hōršnūr*) szorosan megkötötték. A kötés alatt hajtűt dugtak át. Ez a *hōrnöl* 'Haarnadel' ősi fokan 8—10 cm hosszú lúdtoll darab (*fērekhil*), vagy pedig ugyan-

⁸¹ A Magyarorság Néprajza I. 389. l.

ilyen hosszú, két végén nyílszerűen kiszélesedő és elkeskenyedő fadarab. A haját két ágra (*trēre*) osztották s a *hörnöl* körül kontyba (*hōrvikl*, *šnats*) csavarták. Ez a hajviselet eszközkeivel (*hörnöl*,⁸² *hōršnūr*) és terminológiájával (*trēre*, *šnats*, *vikl*) együtt hesseni örökség, a jellegzetes hesseni ev. viselet hű megőrzése.⁸³ A származási területen eredeti alakjában ma már csak a Schwalmban, de továbbfejlődött, ellaposodott formájában még számos helyen él (Marburg, Giessen vidéke, Hüttenberg, Taunus). Tormáson az öregasszonyok nemzedéke őrzi még a *hōrvikl*-t.

A női fejrevaló a hajviselet függvénye, a kölesdi és tormaí különöző fésűlködésmód tehát már magában rejti a főkötő különözöségét is. A főkötő azonkívl mint a legszembeötölőbb népviséleti darab mindenütt a viseletek legjellegzetesebb, legtudatosabb jegyeként szerepel.

A kölesdi menyecskéék fejrevalója három részből állt: a kontyból, a piros *ásókendő*ből és a *píntli*ből. A fejrevaló feltelete így történt: a piros kázsmér, rózsás *ásókendő*t egyik átlója irányában négyrét hajtotta a menyecske s hátrakötötte, menyecskésen *kikötötte* vele a fejét, úgyhogy a hátul csomóba feltett haj szabadon maradjon. Erre a hajcsomóra került azután a *pántlikás konty*. Ez háromnegyed-kör alakú kéregpapirosból kivágott, *lópata-formára* meggörbített ú. n. kéregfőkötő.⁸⁴ A keménypapirost bevonták *selémmel*, rózsát, mindenféle *mütyürrét* tettek rá, hátul pedig két tenyérnyi széles, egy méter hosszú fekete moirée-pántlikát varrtak rá, hogy csak úgy *lobogott* a menyecske után, mikor fújta a szél. A pántlikás kontyba lúdtollat szúrtak s ezzel erősítették a hajfonathoz. — Elöl a *píntli* fejezte be a fejrevalót. Ez négy-öt sor összehúzott fekete csipkéből készült arcfodor, amely a két szemöldök ívével párhuzamosan, -alakban szegélyezte az arcot. „*Uan vót a menyecske vele, mint a kókulás ökör!* — mondják a mai asszonyok. Ma már levetették ezt a viseletet. Más falubeliek

⁸² F. Hottenroth: Nassauische Volkstrachten, 133—348. 1. — Germanisches Museum (Nürnberg) 462. sz.

⁸³ K. Hessler: Hessische- Landes- und Volkskunde. II. 47. 1. — F. Hottenroth: i. m. 140. 1. — R. Helm: Köpfe und Trachten, 11. 1. — W. Luh: i. m. 48. 1. — Sigrid Ebert: Die Marburger Frauentracht, 48. 1.

⁸⁴ A Magyarország Néprajza L. 394. 1. — Kiss G. Ormányság. 101. 1.

annyira nem szerették, hogy a máshonnan hozott menyasszony előre kikötötte, hogy nem kell neki „*pintli*”.

A kölesdi fejkötő-viselet földrajzi szálai a keleti magyar szomszédközségek, Medina, Kajdacs, Dorog felé nyúlnak. Ezekben a községekben volt a kölesdivel azonos női fejrevaló. A viselet története nem egészen világos. Valószínű, hogy különböző eredetű és régiségű elemek egységbefoglalásáról van szó. A legrégebb az *ásó kendő*; a *konty* valószínűleg a múlt században az úri osztályból származott a nép közé,⁸⁵ a *pintli* pedig — mint neve is mutatja — német eredetű, mivel azonban ebben a formában magyarországi német telepeseink körében — tudunkkal, — nem ismeretes, valószínű, hogy felső társadalmi osztályok közvetítésével jutott a néphez.

A kistormási főkötőnek legrégebb formája a szalagos főkötő: a *penrhāp*, (Bänderhaube). Fiatal asszonyok és leányok viselték. Ha a kölesdi kontyot a lópatához hasonlította a szemléltető kölesdi népnyelv, ezt a *tejszűrőhöz* szokták hasonlítani. A *penrhāp* csonkakúp-alakú kis főkötő, amelyet a fejtetőn ülő hajcsomóra tesznek. Ha a haj nem férne bele, inkább kívágnak belőle egy-két fürtöt. Alapja tűzött házivászon s ezt selyemmel, atlással vonják be. Oldalára tenyérnyi széles moirée szalag kerül. A ránkmaradt példányokon a borító szalagnak a színe többnyire kék, az öregasszonyok őrizte homályos szájhagyomány azonban piros és zöld főkötőkről is tud. A szín a kort és állapotot jelezte. Az eredeti szín-szimbólika szerint a piros a fiatal lányok, a zöld a menyecskék, a kék az idősebbek és gyászolók színe. (Ugyanez a színszabály ma is él a legkonzervatívabb hesseni vidéken, a Schwalmban.⁸⁶) A *penrhāp* fejreerősítése a kétoldalt lelógó hosszú moirée-szalagok segítségével történt. Ezeket elől az áll alatt lazán (*flapix*) keresztelték s hátul a nyakon kötötték meg. A főkötő hátsó részéről még két lobogó széles pántlika lógott le. (*ti pentr mise flapxe*). Ez a főkötő mégjobban hangsúlyozta a fejnek hosszanti irányban való megnyújtását, úgyhogy az idegenek „vilálmhárítósok”-nak nevezték a tormási nőket.

A Bänderhaube egészen a világháborúig pontosan meg-

⁸⁵ U. o. I. 394. 1.

⁸⁶ M. Hahn: Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes, 23. 1. — H. Retzlaff: Schwalm, 7. 1.

örzött hesseni örökség. Őse a XIII. századbéli brabanti főköttő, amely — Justi véleménye szerint — Szt. Erzsébet leányának, Sophia brabanti hercegnőnek nagy népszerűsége folytán terjedt el széles körben Németországban.⁸⁷ Hessenben ez a főköttő-forma általában megrövidült és megkicsinyült, s különböző irányban fejlődött tovább (Marburger Stülpchen,⁸⁸ Schwälmer Betzel,⁸⁹ Hüttenberger Bandhaube⁹⁰). A ma élő és muzeális hesseni főköttő-formák már színben, formában eltérnek a tormási *Bänderhaube*-től, de teljes egyezést mutat vele a főköttő-típus, amelyet Hottenroth egy 1817-ből származó képről (Bauern aus der Umgebung von Frankfurt, 1817.) közöl,⁹¹ s melyet ő jellegzetes, régi hesseni formának tart.

A fiatalos *Bänderhaube*-ról a menyecske később levette a szalagokat s föléje áll alatti egyszeres kötéssel átlósan összehajtott fekete fejkendőt (*khoptux*) kötött. Általános vonás a népviseletekben, hogy a kor előrehaladtával mind többet takar a hajból, fejből a fejrevaló.

Körülbelül 70—80 esztendővel ezelőtt egy új, csak aszszonyoknak való fejkötő-viselet jelentkezett Tormáson: a *hūxhāp* vagy *štriflhāp* (Hochhaube, Striffelhaube). A kontyot és az egész haját borítja, tehát mintegy a kontyotfedő *Bänderhaube* és a fejkendő szerepének egyesítője. Alapja a kontyra ráboruló csonkagúla-alakú kontyfedő. Készítését még néhány öregasszony (*hāvemēxer*) érti a faluban. Faformára rongyok közé csiriz (*taik*) rétegeket tesznek s kemencében vagy napon megszáritják. Erre a fáról lekerült kemény formára varrják azután rá a főköttőt, amely két részből áll: a kontyfedőt és a fej hátsó részét befedő darabból és a hosszúkás téglalap-alakú fejrészből (*khopštik*). A főköttő díszé többszörös fekete csipkefodor, a *štrifl*, amely prémszerűen szegélyezi az arcot. A *Striffelhaube* megerősítésére nyak alatt kereszttezett s hátul a tarkón megkötött keskeny szalag (*pentl*) szolgál.

Ez a főköttő-forma a hagyomány szerint 70—80 évvel ezelőtt bukkant fel Tormáson és a szomszédos német falvak-

⁸⁷ R. Julien: Die deutschen Volksrachten, 52., 180. l.

⁸⁸ U. o. 184. l. — S. Eberth: i. m. 49—53. l.

⁸⁹ H. Retzlaff, i, m. 37. l.

⁹⁰ W. Luh: i. m. 50. l.

⁹¹ Hottenroth: i. m. 10. 3—4. ábra, 26. l.

ban. Nem a régi hazából hozott örökség tehát, hanem új fejlődés eredménye. Ez a fejlődés azonban a hesseni alapból bizonyos mértékben a hessenihez hasonló módon ment végbe. A származási területen is találunk a kistormási *Striffelhaube*-t többé-kevésbé megközelítő főkötőformákat. Legközelebb áll hozzá a Hottenroth közölte westerwaldi *Mutsche*⁹² és a nürnbergi Germanisches Museumban látható rimbachi *Abendmahls-spitzenhaube*.

Mindkét község női fejrevalói közt természetesen igen fontos az ősi lepel, a kendő szerepe. Régen a kendő nagyobb volt a mainál. A kölesdiek az *úsó kendő* fölé nagy fekete, rojtos *selëmkendőt*, *fösökendőt* kötöttek áll alatti csomózással. Tormáson a gyász és úrvacsora alkalmi — a paraszti szokásokösszegben kötelező — viselete őrizte sokáig a kendő nagyságát. Ilyen alkalmakkor a Bänderhaube fölé nagy fehér keményített fejkendőt borítottak. Az áll alatt lazán keresztezve, hátul kötötték meg (*hinepintskhoptux*). Olyanok voltak vele az asszonyok, mint a *dunna-ludak* (*ti frā sai~vi šnikants kevest*) — emlékeznek vissza a tormásiak. — A fejre borított nagy fehér lepel az ősi — a XVI. és XVII. században még Németországban is általánosan elterjedt — fehér gyásznak maradványa.⁹³

A mai hajviselet Kölesden ugyanaz a hátul-kontyos fésülködési mód, ami régen volt. A fejrevaló azonban megváltozott: leegyszerűsödött. Levetették a *pintlit*, letették a pántlikás *kontyot* s csak a középső alkatrész, a kendő maradt meg. Munkához hátrakötik, ünnepélyes alkalomra, télen az áll alatt csomózzák.

A tormási fejtetőre csavart *hörvikl*-t ma már csak az öregasszonyok nemzedéke őrzi. Az újabb nemzedéknél a *hörvikl* lejjebb csúszott, a régen fejtetőre csavart két fonat (*šnats*) ma koszorúban övezi a fejet: (*runte šnats*) lett belőle. A fésülködés különösen a hajadonfőtt járó lányoknál nagy

⁹² U. o. 24., 3—4., 6—7. ábra.

⁹³ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBI. IV. 30. 1. — Hottenroth: Volkstrachten aus Süd- und Südwest-Deutschland. 2, 3, 16, 41. tábla. — Hottenroth: Nassauische Volkstrachten. 104. 1. — Megvan Hartán is; (Fél E.: Harta néprajza, 56. 1.) — A fehér gyász megvan hazánkban is. (A Magyarság Néprajza I. 393. 1. — Kiss G.: i. m. 99. 1.)

gond: az anya vizet vesz szájába s ebből nedvesíti meg a sí-mára fésült haját. Hátrafésüli, 8—12 fürtre (*trēre*) osztja s két fonatban (*šnats*) koszorúba tűzi a fejre. Ugyanilyen a fiatalabb asszonynemzedék hajviselete is. A hajviselet változásával együtt járt a fejrevaló megváltozása is. A kontyot-tartó *Bänder-* és *Hochhaube* helyébe a lapos új fejformához alkalmazkodó csipke-főkötő, a *netshāp* (*Netshaube*) lépett. Összehúzott fekete tüll- vagy csipkezacskó, elől viaszgömbök (*vaksknep*) és szalag (*šlip*) díszíti. Általánosan elterjedt a magyarországi népviseletekben,⁹⁴ tormási megjelenése magyar népi hatásnak tulajdonítható.

2. A test ruházata.

Alsóruha.

A régi viseletben a kölesdi és kistormási alsóruha éles és jellegzetes eltérést mutatott. A kölesdi nők rövid *üngöt* és *péntöt*, a tormásiak hosszú inget (*štriflhempt*) viseltek.

Milyen volt a kölesdi viselet? Két részből állt. A felsőtestet a derékig érő *bé ümög*, *lőbike ömög* takarta. Szabása megegyezett a Magyarság Néprajzában az I. 1167. számú ábrán közlöttel. A vállán *vállfót*, ujjá alatt *páha* volt. Elöl fehér tűzés díszítette. Nyakát-ujját ráncbaszedték s bő ujjára a könyök felett piros pántlikát kötöttek. A derékig érő *ümög* kiegészítő ruhadarabja a *péntő*. Rövid bő alsószoknya. Négy-öt szélből készült. Fent tüvel ráncbaszedték s *gallérgyára* varrták. Alsó bőségét betoldott csipkeékkal, *péntőbe-valóval* fokozták.⁹⁵

A kétrészes kölesdi alsóruhával szemben a régi tormási viseletben egy részes térdigérő hosszú inget találunk. Az ujját könyök felett feltűrték, (*ti erml hun mēr ufkštrift*) — innen a neve: *štriflhempt*. Németországi örökség, a régi német alsóruha-forma. Szabása pontosan megegyezik a Luh által közlöttel.⁹⁶ 2 darabból készül: a felsőrészt (*štok*) *gyolcsból*, az

⁹⁴ A Magyarság Néprajza I. 393. l.

⁹⁵ A felső- és alsótest külön fehéreneműje általános a magyar népviseletekben. (A Magyarság Néprajza I. 401. l.)

⁹⁶ W. Luh: Die Hüttenberger Volkstracht im Rahmen der bäuerlichen Gemeinschaft, XII. tábla. — F. Hottenroth: i. m. 88., 108. l. (Alt-nassauischer Typus).

alsót (*štūs*) durvább házivászonból varrták. A mellet-tűzés (*štēpsōme*) és kék-piros keresztöltéses hímzés (*merke*) díszítette.

A világháború évtizede változást jelentett az alsóruha viselettörténetében. Kölesden letűnt a *bé ümög*, s helyébe a *szűk ümög* lépett. Egyforma szűk, könyökig érő ujjja, felül külön szabott vállrésze, kis álló gallérja van. Csipőig ér és ennek is a *péntő* a kiegészítő ruhadarabja.

Az utóbbi évtizedekben beköszöntött a fejlődés harmadik fázisa: a külön részes *üngöt-péntőt* levetették („*mert a péntő ékinozza a dërëkat*”), s helyébe városi mintára a térdig érő ujjatlan, vállon gombolható úri inget kezdték viselni.

Változást hozott a háború évtizede Tormás alsóruhaviselésében is. Itt az igazodás nem a városi, hanem a kölesdi magyar mintához történt. A kölesdi viselet második fázisát — a *szűkajjú ünget* és a *péntet* (Tormáson: *joxhempt* — *pēntek*) vették át mint a szó szoros értelmében vett „levetett” ruhadarabokat. A városi divatra áttérő kölesdi lányoktól megvetették a fölöslegessé vált péntöket, s a régi hosszú ing helyett a fiatalság ezeket kezdte viselni. Érdekes példája ez annak, hogyan veszi át s örzi tovább egy népcsoport a másik levett viseletét. Az asszimilálás a *szűk ümögen* figyelhető különösen meg. A kölesdi *szűk ümög* dísztelen, a tormási asszonyok azonban átviszik *štriflhempt*-jük mellhímzését az új ingformára s díszítést kap a síma ujj is. A régi darabokat keresztöltéses technikával (*merke*), az újabbakat laposöltéssel (*ausnēe*) varrják ki.⁹⁷

Felsőruha.

A kölesdi *bé ümög*re s a tormási *štriflhemptre* vagy *joxhemptre* egyaránt hímzett melles: Kölesden a *pruszlik*, Tormáson a Leibchen (*lāpxe*) borult. Szabásukban az a különbség, hogy a kölesdi *pruszlik* *hosszabb*, kötésig érő, a tormási rövid és mélyen kivágott: csak a mellet borítja. Mindkettő a maguk szötte-fonta alsóruhával szemben, bolti finomabb anyagból, selyemből, bársonyból készül. Mindkét esetben felső társadalmi osztályoktól leszállott ruhadarabban állunk szemben. Népi multjukat tekintve azonban a kistormási

⁹⁷ F. Hottenroth: i. m. 66. l.

Leibchent kell jóval régebbinek tartanunk. A német viselettörténet kutatásai szerint a felső ruhának Mieder-re és szoknyára való osztódása Németországban már a XIV.—XV. században végbement,⁹⁸ először az úri, majd hamarosan a népviseletben is, sőt Julien Rose „tipikusan német viseletnek tekint a miedert”.⁹⁹ A XVI. századtól kezdve elterjedt már Hessenben is, s így kistormási telepeseink már a régi hazából hozták magukkal. *Leibchen*-formájuk azzal a régi hessen-nassauai típussal egyezik, amely leghívebben a keleti Taunusban őrződött meg.¹⁰⁰ — A kölesdi *pruszlik* ezzel szemben csak a mult században került a nyugatot követő úri viseletből a néphez.¹⁰¹ Az ősforrás tehát mindkét esetben ugyanaz, a nyugati mieder-viselet. A tormásiak magukkal hozták, Kölesden pedig a magyar úriosztály közvetítésével honosodott meg. Az egyezés a két falu közt nem horizontális népi kölcsönhatás, hanem vertikális irányú úri hatás eredménye.

A melles felé Kölesden is, Tormáson is átlósan összehajtott, a mellen keresztezett kendőt (*haltstux*) kötöttek: ünnepi alkalomra rojtos *selëmkendő* (*sairene haltstux met trasl*) viselőbe *kázsmér-* (*khāsmēr*) vagy ternakendőt (*ternatux*).

Télre azonban melegebb ujjas felsőruháról kell a mi éghajlatunk alatt gondoskodni. Az ujjas felsőruhák közül kétségtelenül a rövid hímzett *börködmën* a legrégebb. Csak a mellét és derekat borította. Hátát szimmetrikus bőrkivarrásos-hímzett díszítéssel cifrázta a magyar szűcs. A ködmënt ősi magyar ruhadarabnak kell tekintenünk.¹⁰²

A magyaroktól kistormási németjeink is átvették a ködmönviseletet (*frāpelts, peltsje*); és erős konzerváló, hagyomány-tisztelő erejükkel tovább őrizték. Kölesden már csak az öregek emlékezte tartja fent a *ködmënt*, Tormáson azonban még számos példányt találunk.

⁹⁸ U. o. 4—5. l. — W. Luh: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Bl. f. Vk. XXV. 31—34. l.

⁹⁹ R. Julien: i. m. 11. l.

¹⁰⁰ Hottenroth: i. m. 53. l.

¹⁰¹ A Magyarország Néprajza I. 419. l. — Fél, E.: Magyarországi ujjatlan felsőruhák. Népr. Ertesítő, XXVIII. 15, 28. l.

¹⁰² Malonyay D.: A magyar nép művészete IV. 166. l. — A Magyarország Néprajza I. 415. l.

Tormásnak régi — még a hesseni hazából származó — ujjasviselete a *mutse*¹⁰³ volt. Szabása a lehető legegyszerűbb, a mai csecsemőingecskéhez hasonló. Egy darabból szabták. A kétrét hajtott anyagra rátettek egy régi *Mutze*-t s ennek körvonalai szerint szabták ki. Elöl felvágták, hogy könnyebb legyen a felvétele. — Később újabb, testhezszabott ujjasokra is átvitték ezt a nevet.

Ez az egyszerű zubbony Justi szerint még a reformáció korából származik, s Hessen számos vidékén megvan még egyszerű vagy továbbfejlődött formában.¹⁰⁴ Tormáson letűnőféiben levő ruhadarab.

A mult század folyamán az úri osztály divatjának hatása alatt előbb Kölesden, azután Tormáson új felsőruha-formák jelentkeztek: télire a bélelt, testhez szabott, csipőig érő *csurak* (Tormáson: *tike*, *pasente šurax*), nyárára pedig a hosszú-ujjú, bőaljú lenge *lőbike* (Tormáson: *flapxe šurax*).¹⁰⁵ Kölesden már letűnt ez a viselet s átadta helyét a városi egybeszabott ruhának, Tormáson azonban tovább él, a közösség magáévá tette s kitart mellette. A népi adaptálás abban mutatkozik, hogy a gyári anyagból falusi varrónő (*nētrše*) által készített ruhára ráteszi a maga kezemunkáját: a gallért, kézelőt, kézelőt hímzéssel díszíti. A városi vonalakhöz való igazodás azonban itt is megindult. Néhány év óta hosszabbra kezdik szabni az eddig derékig érő *flapxe šurax*-ot, s övvel szorítják a derékhoz.

Az alsó test fedőruhája a *szoknya* (*rok*). A régi forma Kölesden a ráncbaszedett nagyon bő szoknya, a péntőnek gyári anyagból, selyemből, bársonyból, szövetből kartonból készült mása. A mult század közepe óta — valószínűleg a női polgári viselet krinolin-divatjának utánzásaként¹⁰⁶ a felsőszoknya alá sok fodros fehér alsószoknyát öltöttek a kölesdi nők is: *dudosra*, *burítóstra ötöztek*. Az alsószoknyákat, péntőket keményítették: *csak úgy pönög a nagylányon a sok péntő*.

A régi tormási viselet a kölesdi bő ráncolt szoknyával

¹⁰³ Hottenroth: i. m. 29. l.

¹⁰⁴ F. Justi: Hessisches Trachtenbuch, 48. l. — Hottenroth: i. m. 56. l. — W. Luh: i. m. 36—38. l. — M. Hain: i. m. 17. l.

¹⁰⁵ A Magyarság Néprajza I. 429. l. — Általános a Sárközben is.

¹⁰⁶ U. o. I. 430. l.

szemben hosszanti sűrű redőkbe rakott fekete szoknyát (*falterok, harmónikarok*) ismer. Olyan volt, mint a harmónika. Ez a szoknyaforma, mely a síma aljú ingre borult, nem szélesítette, inkább hosszanti irányban nyújtotta meg a termetet. Összehasonlító néprajzi megfigyeléseink,¹⁰⁷ valamint a tormási öregasszonyok viselete arra enged következtetni, hogy elég rövid lehetett eredetileg ez a szoknya. — A *Harmonikarock* ma már a múlté.

A tormásiak a péntővel együtt a sok alsószoknyás, rāncos szoknya viseletét is átvették a kölesdiektől, s a szoknya ma náluk is paraszti pompakeresés és feltűnési vágy eszköze lett. 8—10 rőf¹⁰⁸ anyag kell egy szoknyához, s az alsószoknyák (*unrēk*) száma gyakran éri el a 12-t is. A sok szoknya merev méltóságot kölcsönöz. Kényesen, ritmikusan himbálódzva (*šventsle*) jár a tormási nagylány és asszony.

A szoknya elé a népviseletben mindig kötény borul. A kölesdiek és tormásiak egyaránt a munkába négyszögletes, kékfestő parasztvászon kötényt hordanak (*šęrts*). A tormásiak fehér-hímzéssel díszítik. — Az ünneplő kötény Kistormáson régen a sűrűn redőzött fehér Harmonikaschürze (*harmōnike šęrts*). Kölesden síma fekete vagy fehér kötény volt. Ma már Tormáson is a síma kötény járja.

A felsőruha ünnepi színösszeállítására Kölesden az élénk színek kedvelése, Tormáson a fehér-fekete uralma volt a jellemző. Ez a színharmónia még hesseni protestáns örökség, s végeredményében — a protestáns városok közvetítésével — a XVI. századbeli spanyol divatra vezethető vissza.¹⁰⁹ Később a kölesdi hatására tarkább, elevenebb lett a tormási viselet is.

3. Lábbeli.

Az öregek emlékezete szerint néhány évtizeddel ezelőtt még rāncos piros csizmát viselt ünneplőbe a kölesdi menyecske. Később a *kamásli* lépett a helyébe. Ez *hossziszárú*, féllábszárig érő cipő, alul bőr, felül bársony; gombos. Fent szalag, alul

¹⁰⁷ Schwalmi viselet; a keleti Taunus viselete. (Hottenroth: i. m. 52. l.)

¹⁰⁸ 1 rőf(ēl) = 57 cm.

¹⁰⁹ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Museum zu Nürnberg, 12. l.

pedig piros *bukréta* díszítette. *Nyalka hegyes* sarka volt. Újabban ezt is kiszorította a városi divatú kivágott félcipő.

A munkához való viselet a *mamusztutyi* volt. Készen vették a kapcástól. Ugyancsak a kapcástól vették a *mamusztutyi*-hoz való fekete *pirosbokás*, piros *feketebokás* vagy fehér *feketecirmos kapcát* is. Ez térdigérő, vastag, mintáskötésű harisnya volt, ma már kiszorította a vékonyabb gyári.

Kistormás lábbeli viselete sokkal több régiséget és autochton vonást mutat. A legifjabb nemzedék kivágott, ünnepi félcipőjét készen veszik, az öregasszonyok bőrtalpú bársonycipőjét (*sametsű*) kis mesterember csinálja ugyan, de az egész héten munkába viselt lábbelit ma is maguk az asszonyok állítják elő magukfonta gyapjúfonálból és parasztvászonból. Ez a lábbeli a könnyű kötött bocskor: a *patšker*, amelynek két formája használatos: a *štrumpatšker* és a *šūpatšker*. Az előbbi nem más, mint házivászonnal megtalpalt harisnya, amely a lábfejet és a lábszárat takarja, az utóbbi kivágott kötött cipő. A *patšker*-t 5 tűvel kötik fekete gyapjúfonálból és színes mintákat kötnek vagy varrnak bele. A *štrumpatšker* fődíszze a Zwickel (*tsvikl*), amelynek eredeti feladata az volt, hogy a harisnyaszár (*štrumpštik*) feszesen simuljon a bokához. — A *šūpatšker* orrát (*ferves*) színpompás minta (*krants*) díszíti (*plumepatšker*): a fiataloknál *portörüt* (bordó), *mentserüt* (fraise), *ritserüt* (téglavörös) *vai~rüt* (borvörös) — az öregebbeknél *plitseplō* (sötétkék), *faiūlplō* („veilchenblau”, lila) virágok (*puntixe plūme*), *krāskri~* (fűzöld) levelek (*plērerxer*); a sárga szín (*koltekēl* „arany-sárga” és *tsitrōnekēl* — citromsárga) szerényebb szerepet játszik; azt tartják, hogy régen csak a katolikus vidékek *patšker*-viseletében szerepelt. A kész és kivarrt *patšker*-t magukcsinálta kaptafára (*lāst*) húzzák, s jó erős fonállal rávarrják a házivászon talpat (*patškertux*).

A *patšker* magyarországi német viseleteinknek egyik legjellemzőbb ismertető jegye.¹¹⁰ Bár neve magyar közvetítésű jövevényszó, telepeseink minden bizonnyal még Németországból hozták magukkal, ahol a harisnya már a XVI. század má-

¹¹⁰ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBI. IV. 28. l. — Fél E.: Harta néprajza, 61. l. — M. L. Kuszter: Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked (Baranya) 18. l.

sodik felében kimutatható a népviseletekben.¹¹¹ A talpalt harisnyának önálló lábbeliként való viselése a származási területen azonban már letűnt, csak egyes — elmaradottabb — vidékeken fedezhetők fel nyomai, így a felsőhesseni Schlitz *Ferwes*-viseletében (posztóval talpalt rövid harisnya).¹¹²

Nedves időben a *patšker* nem használható, ekkor bőrpucst (*lereršlape*) húznak rá, nagy sárban vagy istállóban pedig facipőt, *klumpe*-t. A *klumpe* inkább a férfiak viselete ugyan, de felhúzza olykor az asszony is. Tormáson két alakja használatos: a csak fából készült (*heltserne klumpe*) és a faltalpú, bőrtetejű (*lereklumpe*). Az előbbit külön kismesterember (*klumpemaxer*) készíti, az utóbbit otthon maga állítja elő a gazda. A felhajló talpat kifaragja és bőr felsőrészt (*tekl*) szegez rá. Mindkét klumpa-formát csak kint viselik, a házbalépés előtt levetik, úgyhogy rendszerint egész sereg kisebb-nagyobb facipő áll a *gangan*.

A klumpát is a régi hazájából hozta magával a németiség.¹¹³ A facipő ugyanis — Sigfried Svensson megállapítása szerint¹¹⁴ — jellegzetesen nyugateurópai viselet a keleteurópai bőrbocskorral szemben. Hessenben ma már csak elmaradt vidékeken — elsősorban a *Ferwes* területén, Schlitzben — találunk klumpát.¹¹⁵ A *Klumpe* szó elterjedtsége azonban a viselet egykori általánosabb voltára enged következtetni.¹¹⁶

A németországi letűnésével ellentétben nálunk — különösen az utóbbi évtizedekben — a *klumpa* és vele együtt a *patšker*

¹¹¹ W. Luh: i. m. 62. l.

¹¹² E. Gräfin v. Schlitz: Schlitz und das Schlitzerland, 113. l. — R. Helm: Köpfe und Trachten, 29. l.

¹¹³ A dunántúli német községek viseletében sokhelyt megvan vagy meg volt. A zombai nótában is szerepel mint jellegzetesség:

sai~ mēr net fon šoketā,	Sind wir nicht von Szakadāt,
sai~ mēr tox fon sumba.	Sind wir doch von Zomba.
van mēr kã~ štívl hun,	Wenn wir keine Stiefel haben,
tantse mēr in klumpe.	Tanzen wir in Klumpa.
ai, hai, kriše krai,	Ei, hai, krische, krei,
tantse mēr in klumpe!	Tanzen wir in Klumpa!

¹¹⁴ Sigfried Svensson: Skanes Folhdrakter, 360. l.

¹¹⁵ E. von Schlitz: i. m. 113. l.

¹¹⁶ A szó jelentése ma már általában: „plumper Schuh“ (A Hessens-Nassauisches Volkswörterbuch kéziratoss cédulagyűjteménye).

diadalmas előnyomulása figyelhető meg. Ezt a jellegzetes német népi lábbelit átveszik lassanként a magyarok, átvette *Kölesd pógársága* is. Az átvétel leegyszerűsített formában történik. Kistormáson a kötött-lábbeli népi művészkedés megnyilvánulásának tárgya, Kölesden a *kötött tutyiról, kapcáról* elmarad a díszítés. Az öregek egyszerű feketét, a fiatalok és férfiak festetlen fehéret hordanak. Az átvétel tehát csak a tárgyra — a célszerű, olcsó viseletre — vonatkozik, a díszítő elemek elmaradnak.

B) A férfiak viselete.

A vásározó, szekerező férfinép viselete könnyebben változik, mint a házhoz, faluhoz kötött asszonynépé. A fejlődés, kiegyenlítődés itt gyorsabb iramban haladt, régies vonásokat azonban a tárgyi és emlékezeti anyagban bőven találunk.

1. Hajviselet.

A kölesdi férfiak régen nyíratlan *hosszi* haját, bajuszt viseltek. Hátrafésült hajukat *egy ágba fonyták*, mint a *korbácsot*. Majdnem a derekukig ért le.¹¹⁷ A kistormási férfiakat ezzel szemben fülmögé fésült, kerekre nyírt körhaj és borotvált arc jellemezte. „Olyanok voltak, mint Luther Márton.” (*si sa~ vi martin lutr kevēst*) — emlegetik ma is a németek. Ez volt Hessen-Nassau viselete is.¹¹⁸

Ma Kölesden is, Tormáson is városi mintára oldalt elválasztott rövid haját viselnek a férfiak.

2. Fejrevaló.

A múlt században a kis *pörgekalap*¹¹⁹ és a nagyszélű kerek kalap (*runte hūt*) volt a kölesdi és tormási férfit megkülönböztető fejrevaló. A kölesdi legény *bukrétát* tűzött a kalapja mellé, a tormási férfikalap jellegzetessége a pántlikát (*hūtpant*) összekapcsoló fémcsat (*šnale*) volt. Ez a kalap általában jellemző a német népviseletekre, s Rudolf Helm feltevése

¹¹⁷ A Magyarországi Néprajz I. 385. l.

¹¹⁸ Hottenroth: i. m. 51. l.

¹¹⁹ A Magyarországi Néprajz I. 400. l.

szerint a XVII. században, a harmincéves háború korában terjedt el a nép között.¹²⁰

Télidőben mindkét helyen előbb *hëgyës, pupos (špitsix)*, később *bëtürt (inkešlõe)* báránybőr sapkát (*peltskhap*) viseltek.¹²¹ A tormási legények ezt tették fel táncba is, s ekkor — akárcsak a schwalmi hódsüveget¹²² — lelógó bojt (*kvastl*) díszítette.

Ma már a városi polgárság kalapformáit viseli a nép is.

3. A test ruházata.

Alsóruha.

A régi nyári viselet mindkét helyen ing — gatyá volt. A formák azonban lényegesen eltértek egymástól. A kölesdi férfi *sipujju üngöt* még *rögyös gatyát* hordott. A *sipujju ümëg* — az öregek emlékezete szerint — rövid volt, úgyhogy kilátzott a *férriembërnek* a dereka, az ujjá meg *hosszi* volt, térdig-érő: csak úgy *csóváták* a férfiak az utcán, amikor mentek. Munkában *fötüzték*. — Az ing három szélből készült: egyből eleje-háta, egy-egy szélből a két ujjá. Erősítő *vállfótja, páhája* volt. Az elejét kivarrták fehérrel. — Ma már az utolsó példányokat is felszábták az asszonyok.¹²³

Később kézelős ujjú, *lënzölös*, kivarrott elejű, derekas férfiing lépett a helyébe. Szabása megegyezett a Malonyay által közölttel.¹²⁴

A *pöre gatyát* vagy *rögyös gatyát* öt-nyolc szélből *rödüték* az asszonyok, úgyhogy egy-egy szára $2\frac{1}{2}$ —4 széles volt. *Beszëdték* körömmel s a *gatyaperémre* varrták. A viselő-gatya *parasztvászonból* készült és szűkebb, a *vasárnapló pamukos* vászonból való és bővebb. — A bő gatya jellegzetes magyar viseletünk.¹²⁵

¹²⁰ R. Helm: Die bauerlichen Männertrachten, 43. l. — Hottenroth i. m. 22. l.

¹²¹ V. ö. A Magyarság Néprajza I. 398. l.

¹²² H. Retzlaff: i. m. 79. l.

¹²³ Szabása valószínűleg megegyezett a Magyarság Néprajzában I. 1176. ábrán közölttel.

¹²⁴ Malonyay D.: i. m. IV. 253. á.

¹²⁵ A Magyarság Néprajza I. 407. l.

A tormásiak a kölesdi bő magyar viselettel szemben szűkujjú inget és szűk nadrágot hordtak. Legrégibb ráncmardt ingformájuk galléros (*haltskröe*), keskeny vállfoltos (*jox*) kézelős- (*laine*) ujjú, mellén himzett (*auskenēte*), csípőig érő férfing (*joxhempt*). Találunk ilyen inget a hesseni viseletben is.¹²⁶

Az alsótest ruházata a térdig érő szűk furulyanadrág, a *puksehōse* volt. A *puksehōse* összetétel mindkét tagja „nadrág”-ot jelent. Az előtag: *Bukse* ebben a jelentésben a nyugati Hessen-Nassau szóhasználatára jellemző, szemben a kelet felől terjedő *Hose* szóval.¹²⁷ A tormási összetétel érdekesen mutatja az előtag értelmének elhomályosulását, elavult voltát, jelezvén ezzel a viseletdarab régiségét is. — Nevezik ezt a nadrágot *pistōlehōse*-nak is, ez az elnevezés a nadrágszárak csőszerűségére utal szemléletesen. A *puksehōse* két szélből (*tuxpret*) készül középen történő összevarrással. Úgy megfeszült a testen, hogy „a tetőt meg lehetett ölni rajta” — emlegetik a kölesdiek. Ebben jártak a tormásiak régen templomba is. Télidőben két-három vászonnadrágot is húztak egymás fölé, hogy meleget tartson.

Valószínűleg magukkal hozott ruhadarabjuk ez tormási telepeseinknek, a hesseni hazában azonban már nem találjuk nyomát: a vászonnadrágok primitív szabását később itt az úri divat befolyásolta.

Ma már eltűnt a régi különbség a két falu férfiviseletében. Városi, polgári szabású kézelős ing — *lénzölös ümög*, *joxhempt* — és hosszú lábravaló (*katjerl*) lépett mindkét helyen, már mint valódi alsóruha, a régi viselet helyébe.

Felsőruha.

A legősibb felsőruhának Kölesden a ma már letűnt bőr- és szűrposztó ruhákat tekinthetjük.¹²⁸ Ilyenek voltak:

¹²⁶ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten 72. l. — Retzlaff: i. m. 99. l.

¹²⁷ F. Maurer: Sprachschranken, Sprachräume und Sprachbewegungen im Hessischen. 3. ábra.

¹²⁸ A Magyarság. Néprajza I. 408. l.

a *ködmén*.¹²⁹ Derékig ért. *Cifra* volt, kivált a fiataloké. A ködmenhez a mult században fekete szövetből hosszú széles nyakravalót hordtak, amelyet — akárcsak Kazinczy nagypapja¹³⁰ — négyszer-ötször is átsavarták a nyakon, s még akkor is lelógott a vége.

A ködmenhez bőrnadrágot viseltek. Ez ma már csak emlékezetben él. Szabását nem ismerjük.

Télidőben, szekerezéskor, meg templomba is, még 60 évvel ezelőtt *kerékalakú subát*¹³¹ hordtak, bőrrel kifelé. Szőrrel kifelé csak juhász viselte.

Hideg ellen a suba, eső ellen a *szűr*¹³² való. Különösen szekerező emberek hordták. Cifraszűrt Kölesden nem viseltek.

Ezeket a régi magyar felsőruhákat: a *ködmént* (*pelts*), a *subát* (*punte*), a *szűrt* (*khöt*) a németiség is átvette.

Hogy milyenek voltak a Tormáson letelepülő németek felsőruhái, erre vonatkozólag tárgyi hagyaték hiányában biztos feleletet nem adhatunk. Nem segít a hesseni élő és muzeális népviseleti anyaggal való összehasonlítás sem, hiszen a mai hesseni férfiviseletek nagyrésze — a Dreispitz, a hosszú Leibrock, a szűk térdnadrág — csak 1720—60 között,¹³³ tehát már kistormási telepeseink kivándorlása után terjedt el.

Eredeti Németországból hozott ruhadarabnak kell tartanunk a néhány évtizeddel ezelőtt még úrvacsorai öltözetként, esküvőkor és gyászban viselt — tehát ünnepi öltözetként rögzítődött — *krölix*e és *plölix*e *mantl*-t (graulicher, blaulicher Mantel). Vászomból készült igen bő, ujjatlan, kettős körgallér, felsőrésze csípőig, az alsó szárközépig ért. Elöl nyitott volt és olyan bő, hogy „hármán is könnyen beleférhettek”. (*Trai khēnte laixt ai~šlīpe*). — Ugyanezt a viseletet őrzik még a schlitzi pásztorok¹³⁴, s mint gyászviselet megvan Hessen több vidékén.¹³⁵

¹²⁹ U. o. 418. l.

¹³⁰ Kazinczy: Pályám emlékezete. Magyar Remekírók. 7. k. 180. l.

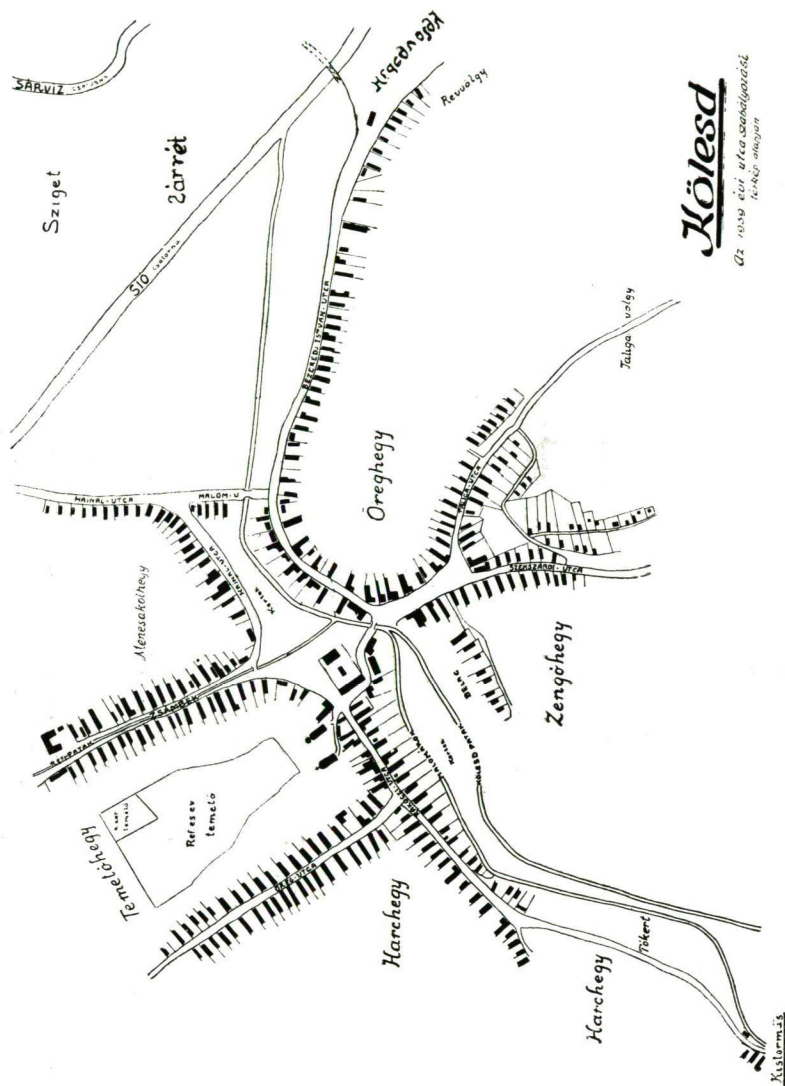
¹³¹ A Magyarság Néprajza I. 1203. ábra.

¹³² A Magyarság Néprajza I. 410. ábra.

¹³³ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten 18. l.

¹³⁴ Giesseni Oberhessisches Museum.

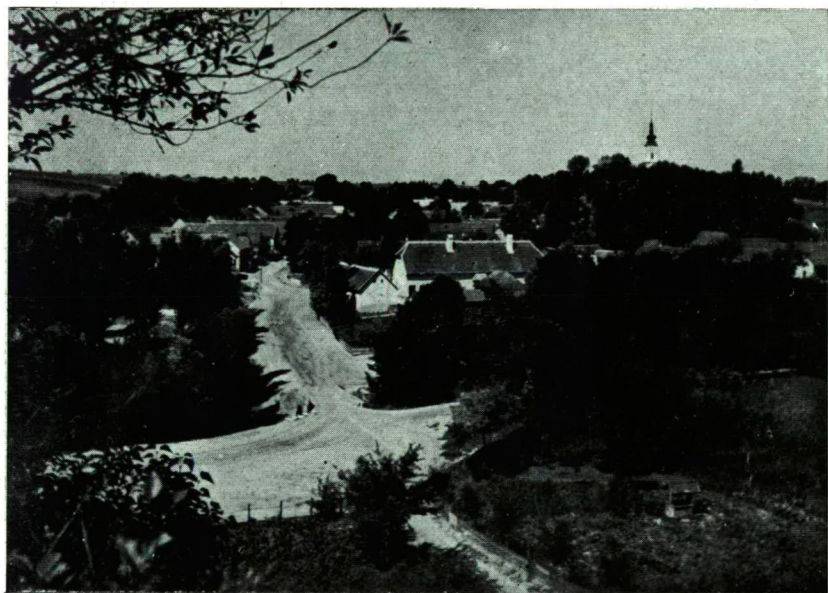
¹³⁵ M. Hain: i. m. 63. l. — F. Hottenroth: i. m. 137. l. — H. Retz-
iafi: i. m. 111. l.

KÖLESD LÁTKÉPE

KISTORMÁS LÁTKÉPE

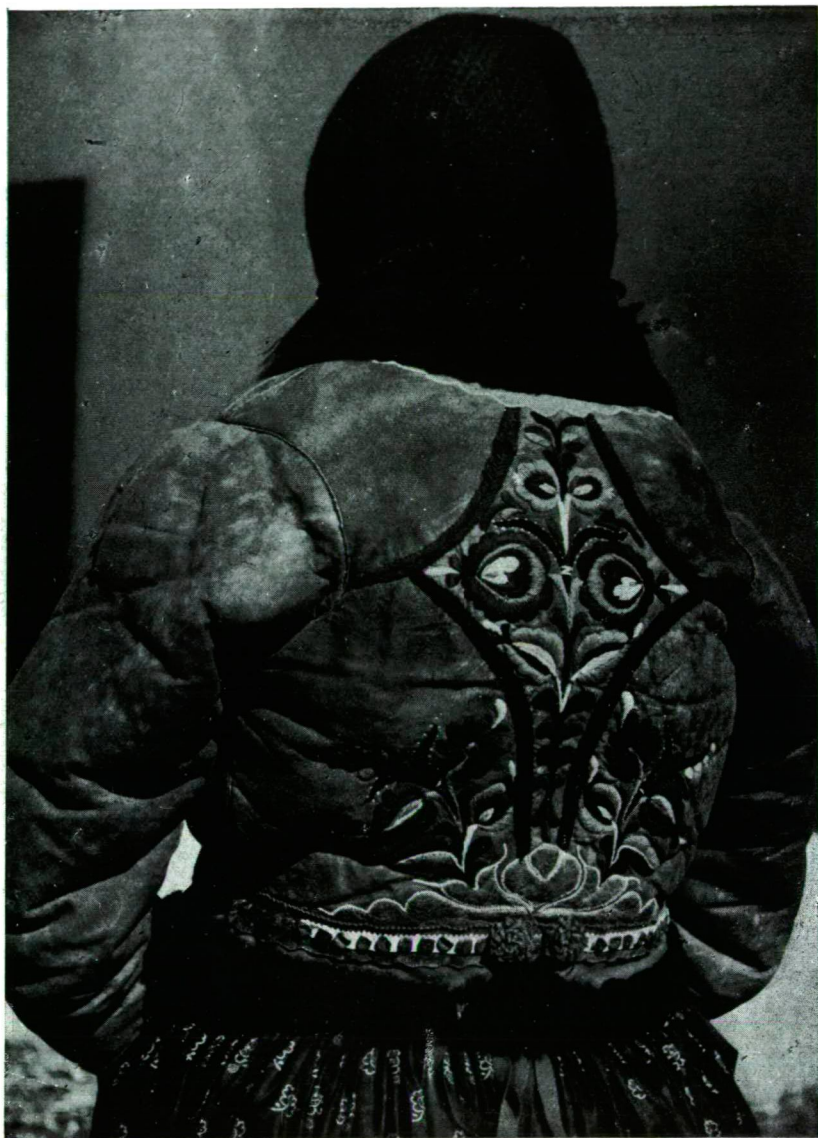
KÖLESDI MAGYAR ASSZONY

KISTORMÁSI NÉMET ASSZONY

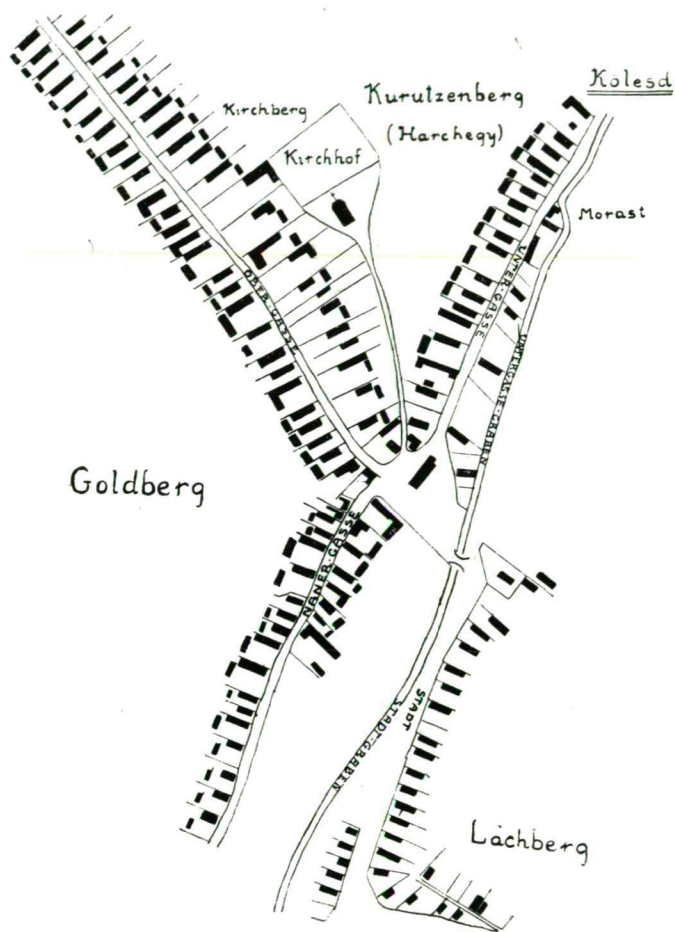
KISTORMÁSI NÉMET ASSZONY TÉLI KÖDMŰN BEN

KISTORMÁSI NÉMET KISGAZDA

Kistormás

Az 1921 évi kataszteri térkép alapján

Ha tárgyak hiányában — a Wörter und Sachen elmélete szerint¹³⁶ — a szavak tanulságához fordulunk: a *prostlape*, *vamst* elnevezések kétségtelenül Hessenből hozott ruhadarabokat jelöltek. Ezeknek ősi szabását azonban hagyományból sem ismerjük, később újabb ruhadarabokra vitték át a régi elnevezéseket.

A mult század folyamán — különösen 48 után — gyors ütemben honosodott meg az úri osztály viselete, nemcsak Kölesden, de Tormáson is. Átvették az ujjatlan, hajtókás derékszabott posztómellest, melyet Kölesden *puruszkának*, Tormáson pedig ősi névvel *prostlape*-nak neveztek. Kétsorosan 5—5 *güllügomb* vagy ezüst pityke díszíti. — Ez a posztóruha a XVIII. században nyugatról került hozzánk, s a mult század folyamán az úri osztályról öröklődött a népre.¹³⁷ Általános európai viselet volt. Megtaláljuk a Skandináv-félszigeten is.¹³⁸

A *puruszkához*, *prostlape*-hoz hasonló szabású a kölesdi *mándli* s a tormási *vamst*, csak hogy ezeknek ujjuk és kis álló gallérjuk van.¹³⁹ Posztóból készülnek, s olcsó anyaggal bélelik őket. — A kölesdi *pógárok* — a nemesi viselet hatása alatt — ünneplőbe *körülprémes vitézkötésös mentét* is hordtak.¹⁴⁰

A mult század végén egy új ujjasforma tűnt fel. Kis állógalléros, testhezszabott nyalka, legényes viselet: Kölesden *rendzédlinek*, Tormáson *samet šurax*-nak nevezik. Rendszerint fekete bársonyból készült, de a kölesdi fiatalok szívesen hordtak pirosat és fehéret is. Szintén úri divat alászállása.

A mentéhez, mándlihoz stb. valószínűleg szintén a mult században jelenik meg a posztóból, ősi formára készült *zsinóros, ellenzős nadrág, a tikehőse met šnür*.¹⁴¹ A nadrág-szíjat az ellenzőbe (*latse*) húzzák. Szárát a magyarok csizmába, a németek régebben harisnyába (*štrumpatšker*), újabban szintén csizmába tűrik.

Ezt a viseletet Tormáson még őrzi valamennyire a régi nemzedék, Kölesden ellenben felváltotta már a *bugyogós* vise-

¹³⁶ A. Spamer: Die Deutsche Volkskunde I. 539. l.

¹³⁷ A Magyarországi Néprajza I. 428. l.

¹³⁸ S. Svensson: Skanes Folkdräkter.

¹³⁹ A Magyarországi Néprajza I. 427. l.

¹⁴⁰ U. o. I. 427. l.

¹⁴¹ U. o. I. 428. l.

let, a pantalló, s lassanként a városi öltözködési formák lesznek úrrá.

4. Lábbeli.

A magyarok csizmaviselő emberek voltak, a németek pedig harisnyát (*štrumpatšker*, *šūpatšker*), *klumpát* vagy bőrpapucsot (*lēreršlape*) hordtak. — Ünnepi alkalomokra a település előtti korból származó csatos fekete félcipőt (*šnalešū*) húztak, amelynek rokonait ma is megtaláljuk a hesseni viseletben.¹⁴²

A mult század végén azonban sajátos kétirányú kiegyenlítődés indult meg. A csizmaviselet ünneplőre átjutott a tormási viseletbe (*štivil*), ugyanakkor pedig viselőnek a kölesdi férfiak is hordani kezdték a német *harisnyakapcát* (*štrumpatšker*) és *klumpát*.

Összetoglalás.

A két falu viselet-történetét áttekintve, láthattuk, hogy a népviselet nem megcsontosodott, megmerevedett öltözködési mód, hanem szintén alá van vetve a fejlődés, változás törvényeinek. Ezek a változások azonban — addig, amíg népviseletről beszélhetünk — mindig az egész közösségre terjednek ki.¹⁴³

A kölesdi és kistormási viselet még a mult század közepén szabásában, impresszionista képében élesen különbözött egymástól. Kölesdi megkülönböztetéssel élve: a magyart „bő” a németet pedig „szűk” viseletnek nevezhetnők. A kölesdi formák a nők hátul-kontyával, sok, ráncos szoknyájával, a férfiak sípujjú rövid ingével, rögyös gatyájával, ráncos csizmájával, inkább szélesítették a termetet, a tormási viselet pedig az asszonyok csúcsos Bänderhaube-jával, hosszú ingével, összehúzódó rakott harmónika-szoknyájával, a férfiembernek hosszú szűkujjú ingével, feszes Buxehose-jával, harisnyájával inkább a test hosszanti formáit hangsúlyozta.

Különbség volt a két népi közösség színízlésében is. A kölesdi viselet uralkodó színe kezdetben kétségtelenül a festetlen vászon és bőr színe, a fehér-sárga volt, később a bolti

¹⁴² R. Helm: Die bauerlichen Männertrachten, 73. l.

¹⁴³ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe, DUHBL. IV. 1. sz.

anyagok bekapcsolódásakor fontos szerep jut az élénk színeknek, különösen a pirosnak. — A tormásiak színharmóniájára kezdetben a fehér-fekete színösszeállítás lehetett jellemző, ami még hesseni protestáns örökség. Csak nagyon szerény szerep jutott a kék, zöld és piros színeknek.

A nyagban a kölesdi viseletre vászon, bőr, szür, a tormásira pedig a vászon és posztó lehetett jellemző.

A régi kölesdi viselet beilleszkedett a magyarság, szorosabban a Dunántúl népviseleteibe, a tormási pedig pontos egyezést mutatott azzal a régi hessen-nassauai viselettipussal, amelyre a mai differenciálódott hesseni viseletek visszavezethetők.

Később a két viselet közötti ellentét feszültsége csökkent, s a földrajzi, gazdasági közösséggel kapcsolatos természetes kiegyenlítődés indult meg. Ebben a kiegyenlítődésben Kölesd volt — már városi rangjánál fogva is — az erősebben átadó. Viselete átkerült mint ünnepi viselet Tormásra, Tormás hétköznapi viseletének néhány darabja (lábbeli) viszont átjutott a kölesdiek ruhatárába is.

Teljes egyezés a két falu viseletében mindmáig nem jött létre. Ennek oka a fejlődés különböző üteme. Kölesden a haladó, Tormáson a konzerváló erők voltak hathatósabbak. A világháború óta népviseletről már csak Tormáson beszélhetünk. Kölesd fiatalságának viselete előbb anyagában, majd formájában is elvárosiasodott. Az átalakulás okai: az ipar felvirágzása olcsóvá tette a tetszetős bolti anyagot, elcsökevényesedett a régi önálló parasztkultúra, meggyöngült a régi közösségi szellem. Tormáson ellenben még ma is bontatlan a népi kollektivitás, megvan az autochtón paraszti kultúrához való ragaszkodás, élő, töretlen még a művészkedő hajlam. Ez ad a különböző eredetű és korú darabok mozaikjának egységet, önálló népi jelleget, életet.

Népi munka.

Sokat kell gyöszködni, hogy minden meglägyën — mondja a kölesdi: *Jëre tők hot sai~ ervet, jëre štun hot ëre plök!* (Jeder Tag hat seine Arbeit, jede Stunde ihre Plage!) — hangzik a kistormási szólásmondás. A kölesdi *pógár* s a tormási *Bauer* élete természethez-, földhöz-kötött, meghatározott rit-

musú paraszti munkában telik el. Az eddig tárgyalt ház, berendezés, viselet is — különösen a régi világban — maguk munkájának tárgyi eredménye. Közelítsük most meg a két falu népének életét a munka oldaláról! Nem terjeszkedhetünk ki minden foglalkozási és mesterkedési ágra, csupán a legeggyetemesebb népi munkát, a földművelést ragadjuk ki.

A simontornyai, zsámbéki magyarokat a parlagon heverő földek vonzották Kölesdre, a hesseni kivándorlókat is elvadult pusztáinak megműveltetésére telepíti le Mercy földesúr. Mindkét falu lakosságának elsődleges foglalkozása, rendelkezése tehát a földművelés.

Hogy milyen állapotban találták a magyar és német telepesek a határt, a történelmi adatok nyomán könnyen rekonstruálhatjuk. Az egykori művelés alá fogott terület a másfélszázados török uralom alatt mindjobban elvadult. A török kiűzése után felhúzódó rácság nem földműves, hanem vándor pásztorkodó nép volt. Telepeseinket tehát kopár parlagok, fátlan hegyhátak fogadták. Erdőt nem jelöltek a II. József korabeli térképek. A hagyomány szerint csak a kölesdi határban volt Szekszárd felé egy kis „hasáb”erdő. Annál több volt azonban a mocsár. — A telepesekre tehát kemény feladat várt: elvadult területet kellett kultúrtájjá átalakítaniok.

A földeket a földesúr osztotta ki. A határképre a dűlőrendszer jellemző. Az első földosztás szabta meg a lakosság szociális tagozódását is. A *szekció*hoz jutottak — a részesedés arányában: az *egészhelés* (*Bauer*), a *félhelés* (*Halbbauer*), *fertáltelkés* (*Viertelbauer*) gazdák. Övék a legelőjog is. Azok, akik csak *házhelet* kaptak, a *kisháziak* (*Kleinhäusler*), a nincstelenek a *zsellérek* (*Beisitzer*).

A telepesek serényen hozzáláttak földjük műveléséhez. A termelés irányáról, a termények fajairól a földesúrral kötött szerződések nyújtanak felvilágosítást.¹⁴⁴ Ezek szerint gabonatermő ekeföldek, kapás-művelésű kender- és dohányföldek, kertek, rétek, legelők, mindjobban terjeszkedő szőlők jellemzik a táj XVIII. században kialakuló kultúrképét.

Ez a kép ma is, csak a dohányföldek foltjai tűntek el a határ színszövetéből.

¹⁴⁴ A Magyarság Néprajza II. 197. l. — W. Pessler: i. m. III. 160. l.

A szántóföldek művelése tekintetében Kölesd belesimul a Dél-Dunántúl gazdasági rendszerébe, s ehhez a rendszerhez alkalmazkodott a leteleplő némettség is.

Az ekeföldek művelése — Kölesden és Tormáson egyaránt vetéskényszeres háromnyomásos rendszerrel történt (Dreifelderwirtschaft). Ősi egyetemes európai gazdálkodási mód ez.¹⁴⁵ A föld harmadába az őszi (rozs és búza), a másik harmadába a tavaszi (árpa, zab, kukorica), vetés kerül. A harmadik rész ugar (*pröxfelt*) marad. *Takarodás* után felszántották s azután egy évig pihentették (*laie lase*) a földet. Tavaszra kizöldült, s ekkor legelőnek használták. Ráhajtották a jószágot, s az *mégtpörta a gazokat*, megtrágyázta a földet.¹⁴⁷ — Ma már nincs *üres ugar*. A föld „pihenő” harmadát takarmánnyal, babbal, borsóval, burgonyával, káposztával vetik be. A termőerejét trágyázással fokozzák.

A búzát, rozst Szent Mihály táján vetik. „Porba búzát, sárba zabot!” tartották a régiek. Az őszi vetés alá háromszor szántanak. Az első az *ugarolás* (mindjárt *takarodás* után), a második a *keverőszántás* (Szt. Mihály előtt két héttel), harmadik a *vetőszántás* (Szt. Mihály után két héttel).

Néhány évtizeddel ezelőtt a *pógárság igényes göröndölű* kerülő *faekét* használt (*holtspluk*).¹⁴⁸ Csak a csoroszlya volt vasból. Ma már kezdi kiszorítani a gyári vaseke. A faeke elé általában ökröt vagy tehenet fogtak, a vasekét inkább ló húzza. Az első szántáskor össze-, a keverőszántáskor *széjjelszántaniak*, a harmadik a *hajszára* szántás.¹⁴⁹

A vetés nyakbaakasztott lepedőből vagy vállravetett zsákból lépésenként történik. Kölesden az előbbi, Tormáson az utóbbi mód a gyakoribb. Nyomban a vetés után következik a *boronydlás (šlōfe)*,¹⁵⁰ vagy a *fogasolás (ēxe)*.¹⁵¹ A *boronydlás*

¹⁴⁵ Kölesd: 1732, 1754, 1767. Kontraktus. — Kistormás. 1731. Kontrakt. 1724. Salarium.

¹⁴⁶ A Magyarság Néprajza II. 192—93., 243. l. — W. Pessler: i. m. III. 160. l.

¹⁴⁷ V. ö.: A Magyarság Néprajza II. 197. l.

¹⁴⁸ Megegyezett a Magyarság Néprajzában a II. 619—620. ábrán közölttel.

¹⁴⁹ A Magyarság Néprajza II. 205. l.

¹⁵⁰ A Magyarság Néprajza II. 207. l. Alakja megegyezik a II. 626.

eszköze a *tüskeboronya* (*šlōfe*), amelyet a határban levő *boronyatüskéből* (*šlōttarneheke*) maga kötött télen a gazda. Az utóbbi eszköze a régen tiszta fából, később vasfogakkal, legújában egészen vasból készült *fogas* (*ē* Egge).

A szántás-vetés után használják a mult század közepe óta a *hengért* (*valts*)¹⁵² is. A *boronya* elé akasztják, hogy *még-mángolja, igényessé* tegye a földet. Csak *szárazzal* használható.

A szántás-vetés után megkezdődik a gazda téli pihenése. Télen, a hosszabb éjtszakák évszakában van a *nyugság* (*rū*) ideje a paraszti élet ritmusában. *Bégyüjtik az erőt*. De előkészület is ez az idő a következő év gazdasági munkájára. Ekkor kötik a *tüskeboronyát*, ekkor csavarják az aratáshoz a *szóma-kötelet* (*štrūsāl*) megnedvesített zsupszalmából, s ha kicsit enyhül az idő, ekkor hasogatják az asszonynak az egész évre való aprófát.

Mihelyst az *idő kinyillik* (*pai ofene vere*), indul ki a gazda a földjére. Kezdődik a tavaszi szántás. Az árpát, zabot korán kell vetni. Tormáson úgy tartják, hogy a zabot legjobb még február végén elvetni, mert ha már a békák kuruttyolnak, elkéstek vele. Szent György táján vetik a kukoricát (*kukuruts štekē*.)

A nyári munkaszakasz, a nagy dologidő Péter-Pál táján az aratással kezdődik. Az öregek emlékezete szerint még két emberöltővel ezelőtt *sárróval* (*sixel*) arattak.¹⁵³ Ezzel arattak régen Hessenben is.¹⁵⁴ A levágott markokat (*kleke*) az arató (*mēer*) maga kötötte kévébe (*karp*).

Ma már mindkéthelyt kaszával (*sens*) aratnak. Az arató (*mēer*) mögött halad a *marokvágó* (*klekr*), aki a markot kévekötő kötélbe rakja, s vagy maga vagy pedig a kévekötő (*pinr*) *béköti*. Két marok lesz egy kéve s 13 kévét raknak egy *kepébe, köröszitbe* (*kraits*). Az alsó a *fenékkéve*, a tizenharmadik a *papkéve* (*phaf*), mivel a régi világban ez lett a papé. A

ábrán közölttel. — A mai hesseni „Schleife“ egészen más jellegű. (L. W. Pessler: i. m. III. 22. ábra).

¹⁵¹ A Magyarország Néprajza II. 207. l.

¹⁵² U. o. II. 208. l.

¹⁵³ U. o. II. 211. l.

¹⁵⁴ Kammer—Alberus: i. m. 60. l.

kepék alakjában a *Hauten*-vidékről¹⁵⁵ származó tormásiak alkalmazkodtak a magyarok-kialakította formához, s az őshaza felállított kévéi helyett, ők is vízszintesen fektetik a gabonát.

A „letzte Garbe“ néphiedelme¹⁵⁶ annyiban élő még Tormáson, hogy senki sem akarja az utolsó kévét kötni. A legutoljára maradót, a lassan dolgozót bekötik a kévébe. Az eredeti jelentés — a termékenység szellemének megőrzése — már elhomályosult, csak tréfából csinálják (*špas maxe*). — Az aratást maga a gazda végzi, a *marokvágás* az asszony vagy nagylány dolga. Ha nagy a föld, *robotosokat, summásokat* fogadnak (*ganzriser, halbriser*).

A további munka színhelye a *szürü* (*treplats*). A *szürü* helyét lapáttal *igenyösre* nyesik, lesöprik. Este meglocsolják és keményre döngölik (*anštampe*).

A *szēm* és a *szóma* különválasztásának ősi módja Kölesden a kiverés és nyomtatás, Tormáson a cséplés. Később teljes kiegyenlítődés következett be.

A tormási öregek emlékezete szerint a régi világban a kölesdi kisemberek nem *csépfával* csépeltek, hanem padon verték ki a zsupszalmából a magot (*ausklope pai ainr pank*).¹⁵⁷

Ma a zsupszalma cséplése mindkét helyen egyformán *csépfával* (*trešflēxel*) történik. Kistormáson egykor valószínűleg nemcsak a rozst, hanem minden más gabonát csépfával csépeltek. A cséplés az északeurópai rozstermelés területének munkamódja,¹⁵⁸ s Alberus tanúsága szerint¹⁵⁹ ennek az ismeretét kellett hesseni telepeseinknek magukkal hozniok. A cséplést rendszerint három ember végzi. A *szürüre* kétsorosan egymásra fejjel fordított kévékre hármas ütemben, ritmikus egymásutánban csapódik le a három csépfa.

A *szēm* és *szóma* különválasztása Kölesden általában nyomtatással történt. Ez a munkamód — a búzatermő, lótenyésző sík vidékek munkamódja — valószínűleg az Alföldről került a Dunántúlra.¹⁶⁰ Német telepeseink származási terü-

¹⁵⁵ Atlas der Deutschen Volkskunde V. 81.

¹⁵⁶ W. Pessler: i. m. II. 104. l.

¹⁵⁷ V. ö. A Magyarság Néprajza II. 220. l.

¹⁵⁸ U. o. II. 219. l.

¹⁵⁹ Kammer—Alberus: i. m. 64. l.

¹⁶⁰ A Magyarság Néprajza II. 221. l.

letén ismeretlen, itt az új hazában azonban hamarosan átvehették. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy szérűjüket már nem a németországi *Tenne*,¹⁶¹ hanem a nyomtatásra utaló *treplats* (austreten) szóval jelölték. A nyomtatást rendszerint két vagy négy lóval végzik. Két ló alá 4—6 *körösztöt*, 4 ló alá 10—12 *körösztöt* ágyaztak (*pet maxe*). Két ember kellett hozzá: az egyik a lovakat *hajtókáta* az ágyás közepén állva (a *hajtó*), a másik az *ágyást* (*pet*) igazgatta, forgatta (*vene*).

Szegényember nyomtatott tehénnel is (*met khi trape lase*). Ez persze lassabban ment, s vigyázni kellett, hogy a jószág le ne *tisztóje* az ágyást. A tehénnel *tipratás* így történt: a férfi ment elől s kötélén (*štrik*) vezette az állatot, az asszony pedig hátul vonult s egyik kezében *korbáccsal* (*paitš*) nógatta a jószágot, a másikban pedig lapátot (*šäil*) tartott a farka alá, hogy be ne piszkolja a szemet. Ha végigtiprátták az ágyást, *favéllával* megforgatták (*vene*), felrázták s azután újrakezdtek a munkát.

A nyomtatás ma már a múlté. 50—60 évvel ezelőtt lójárgányos gépek (*kailsmašine*, Gaulsmašinen) jöttek divatba, a század eleje óta pedig már mindenütt cséplőgéppel csépelnek, masináznak (*met mašine ausmaxe*).

A szemnek a *pelyvától* (*šprāu*) való megtisztítása a régi világban *szórással* történt (*varfe*, *vinte*). Ketten végezték: a *szóró*, meg a *fölöző*. Kis szél kellett hozzá. Ha nagyon *hágató* volt az idő, meg is álltak a munkával. A szóró úgy állt, hogy a háta felől fújjon a szél. Belemerített falapáttal a garmadába és maga elé magasba dobta (*hūx šmaise*) a szemet. A visszahulló magról a fölöző 3 méter hosszú nyelű *körösöp*-rűvel (*pěsem*) söpörte le (*runekhēre*) a pelyvát.¹⁶² A szórást mint szelelő módot ismerniök kellett német telepeseinknek is, az őshazában azonban ez a nyitott ajtajú csűrben, rövidnyelű szórólapáttal s ülve történt.¹⁶³

Később különböző rostaszerkezetek (*raitr*), szelelő mal-mok (*vintmül*) léptek az ősi szórás helyébe.

Az ekeművelés munkamódja tehát a két községben azo-

¹⁶¹ Kammer—Alberus: i. m. 64. l.

¹⁶² V. ö.: A Magyarság Néprajza II. 229. l.

¹⁶³ Kammer—Alberus: i. m. 65. l.

nös jellegűvé vált. A kiegyenlítődésben a táj és éghajlati viszonyok szerepe volt a döntő. Két munkamód került itt egymásmellé: a németek rozstermelő, dombvidéki, csűrös, cséplő középeurópai gazdálkodása találkozott az Alföld felől terjedő, búzatermeléshez kötött, nyomtató dél- és keleteurópai gazdasági kultúrával. A múlt század végén még mindkét gazdálkodási módot megtaláljuk mindkét falunkban, a cséplést mint a zsupszalmára vonatkozó és a nyomtatást mint egyetemes munkamódot. — A gépek térfoglalása lassanként el fog törülni minden különbséget.

Ünneplés.

A munka folytonosságát ünnepek, jelesnapok szakítják meg. Az „ünnepeket” egészen tág értelemben használjuk. Az életnek a hétköznapiaktól eltérő, hagyományos szokástartalommal kapcsolatos, kimagasló szakaszait értjük rajta. Ilyenek a közösség életében: az év 52 vasárnapján kívül az egyházi és természeti év jelesnapjai — az egyén életritmusában pedig a születés, házasság, halál s az ezekhez fűződő víg és szomorú ünnepi alkalmak: keresztelő, lakodalom, temetés. Ünnepek, szent napok, az ember tiszteletteljes megállásai magasabb hatalmak: vallási hagyományok, természeti erők előtt.

A falu világában az egyén és a közösség körei nem határolódnak el. A közösség szokása mindig és minden egyénre kötelező, az egyén öröme-bánata pedig a közösség ügye is.

A) Jelesnapok a közösség életében.

Az egyházi év adventtel kezdődik és ez a kezdés nagyjában egybeesik a paraszti élet ritmusváltásával is. Novemberre bevégeződik a kinti munka. Az élet színhelye a házba helyeződik át. Az emberek közelebb kerülnek egymáshoz, több alkalom nyílik vidám percekre.

A téli évnegyedkezdő *Márton naptya* után megindul a *fonóházban* (*špinštup*)¹⁶⁴ a munka: fonás, kötés, kézimunkázás. Munka ez, de mulatság is; kivált a fiataloknak. Ahol leányok

¹⁶⁴ Kölesden állandó *fonóház* van, Tormáson minden héten felváltva más-más szomszédnál tartják a *špinštup*-ot.

vannak, ott a legények is megjelennek, *kerekedik* a sok szép nőta, támad a sok tréfa, s olykor-olykor táncra is perdül az ifjúság. A fonóbeli multságok a szokásosak. Ha leány *északajtya* a fonalat, a legény kikapja a *kendőrésfáját* és a leánynak csókkal kell kiváltania (*šmetse kēve*).¹⁶⁵ Tormáson, ha álmos a leány, a legény meggyújtja a kenderét a rokkán. A szösz (v^{er}k) összegyűjtik az ajtó elé, hogy legyen a leányoknak mit elserniük.

Különösen vidám az élet Kölesden a *fonyóházban* M i k u l á s k o r. Alakoskodók jelennek meg: a legények *ismeretlen* — rendszerint asszonyi — ruhába öltöznek. A többi Miklósnapi szokás egészen újkeletű, városi eredetű. Kölesden a gyerekek kiteszik cipőjüket az ablakba, a legények cukrot visznek a szeretőjüknek. Tormáson a tanító öltözik fel az iskolában Mikulásnak.

A L u c a napja (*khartstok*)¹⁶⁶ gonoszjáró nap.¹⁶⁷

A *boszorkányok — a régi büös-bájos világban — Luca éjjelén ráútek a kóróseprűre s azon nyargáltak. A kinnmaradó legények mellett úgy éméntek, hogy csakúgy suhogott* (Kölesd). A tormási néphitben a boszorkányok nem kóróseprűn, hanem sütőlapáton lovagolnak: *si tun uf te pakšisr raite*.

A boszorkányt látni is lehet. E végből készítették Kölesden a lucaszéket.¹⁶⁸ Lassú készültéhez ez a mondás fűződött: *addig tart, amig a lucaszéke készül*. A tormásiak hite szerint a boszorkánynézéshez négylevelű lóhere (*firpletriges kliplat*) kellett.¹⁶⁹ Adventben ezt tették a cipőjükbe vagy az énekeskönyvükbe, s akkor karácsony szombatján — ha böjtöltek és nem beszéltek senkivel — a templomban megláthatták a boszorkányokat, amint az oltár körül sütőlapáton lovagoltak.

Kölesden varázslónap is a Lucanapja, különösen a tyúkok hasznának biztosítására.

Ha Luca naptján férfi gyün a házhon, aszt jó lēütetni,

¹⁶⁵ A Magyarság Néprajza IV. 278. l. Általános.

¹⁶⁶ „Im Mittelalter galt L. tag als der kürzeste im Jahr. (O. Erich—R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. 466. l. — A Magyarság Néprajza. IV. 338. l.)

¹⁶⁷ U. o.

¹⁶⁸ U. o. IV. 339. l., II. 424. l.

¹⁶⁹ Wb. d. d. Vk. 398. l.

*mer akko jól ülnek majd a kotlós tikok. — Luca naptján nem jó sëmmit kianni a háztu, mer évészik a tikok hasznát. — Luca éccakáján szómát vagy forgácsot lopnak a szomszédbu, aszt tészik a tikok fészkibe, akko elébb lesz kotlós.*¹⁷⁰ — *Lëtészik a kukoricát az asztal alá s ott van egész karácson estig, abbu étetik a tikokat, akko jobban tojnak. — Láncot keritenek vagy abrincot tésznek lë az udvaron, abbu annak a tikoknak ënni, hogy në tojjanak fére. — Asszonyi dologtíltó nap analógiás alapon: Luca naptján nem jó varrni, mër bevarrják a tikok fenekit.*¹⁷¹

Karácsony hetében a *fonyóházban* elhallgat a *nóta, ének* szólal meg helyette. A reformátusok különösen szívesen éneklik a 81. dicséretet: „Krisztus Urunknak áldott születésén”... A lelkek készülődnek az ünnepre.

A karácsonynak (*vainoxte*) népi alakoskodó játéka csak Tormáson van. Ünnepszombatján (*kristkhintje övet*)¹⁷² itt személyesen jelenik meg a gyermekeknek a Jézuska, a *kristkhintje*. 12—14 éves fiú (ritkábban leány) fehérbe öltözve (*vais ö~ktetö~*). Ruházata férfiing (*manshempt*) és pendely (*pēntek*), derekán kötél (*štrik*), azon csengő (*klekljtje*), a fején nagy fehér fejkendő (*khoptux*). Az arcát belisztezik. Jutalom és büntetés hozója: keblében (*im pūsem*) alma, dió, aszalék-cseresznye, kezében vessző (*rūt*). Így közeledik a gyermekek felé: „*Vilst pēre?*” („Willst du beten?”). Ha el tudják a gyermekek sietve hadarni az imádságukat:

Kriskindelein, bete fein,
Werd Er Gott gnädig sein!

— kiszórja kebléből a sok minden jót, ha nem — megcsapkodja őket a vesszővel.

Ez a szokás pontosan megőrzött németországi hagyomány. Ugyanebben a formában élt és él a származási területen is.¹⁷³

¹⁷⁰ Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia, XIII. 84. l.

¹⁷¹ Általánosak. V. ö. A Magyarság Néprajza IV. 262—64. l. — Tormáson nem Luca napján, hanem húshagyókor végzik a tyúk-varázslatokat.

¹⁷² Ez a név használatos a származási terület nagy részén is. Atlas der deutschen Volkskunde. III. 51.

¹⁷³ Hessler: i. m. II. 165. l. — Atlas der deutschen Volkskunde IV. 62.

Kölesdnek nincsen hagyományos karácsonyi népi játéka. A katolikusokhoz eljönnek ugyan néha a simontornyai betlehemesek, de aktív módon nem gyökerezett meg ez a népszokás.

A karácsonyt a régi világban mindkéthelyt karácsonyfa nélkül ünnepelték meg. Összegyűlt az atyafiság, *tesvériség*, eljöttek a komák és énekeltek, beszélgettek. *Tō varn ti lait hailixer vi itst!* (Da waren die Lente heiliger, als jetzt!) — mondja a tormási. A „szenthely“ a sarokasztal volt, erre terítették Kölesden a *karácsonyi abroszt*, amely egész évben megszentelt, varázserejű volt.¹⁷⁴ A *nyavalyatörös* gyereket ezzel terítik le, ezen készítik a *hajma-kalendáriumot*.¹⁷⁵ Az asztalra kalács került, Kölesden *fonyatos* kalács, mákos és diós patkó, Tormáson nagy kenyéralakra sütött laposkalács (*lāp khuxe*) és csokoládéval, *promencli* cukorral (*promintsl*) színezett (*puntix kemoxte*) *khuxluf*.¹⁷⁶ Könnyű még akkor, bőviben van a liszt:

Karácsonko kalácsot
Husvétkor is, ha lehet,
Pünkösdko bár kényeret.

— tartja a kölesdi szolás.

Ma már mindkét helyen karácsonyfát állítanak (*kristpām potse*).

A karácsonnyal a téli napforduló bűvös időszaka kezdődik.¹⁷⁷ Ez az idő mindkét helyen december 24-től január 1-ig tart. Neve a magyaroknál: *két karácson közt*, a németeknél: „zwischen den Jahren“ (*tsviše te jōre*). A magyar elnevezés a nagykarácsony (dec. 25.: Krisztus születése) és kiskarácsony (jan. 1.: Krisztus körülmetéltetése) ünnepével van kapcsolatban. — A német név és időtartam a németországi általánosabban „Zwölfté“, „Rauchnächte“ stb. elnevezésekkel szemben Hes-

¹⁷⁴ A Magyarság Néprajza IV. 340. l.

¹⁷⁵ Tizenkét *hajma-girizdet* tesznek fel, s mikor karácsonyeste a katolikusok éjfél misére mennek, mindegyikre egy kis sőt szórnak. A *hajma-girizdek* a tizenkét hónapot képviselik. Amelyiken legelőbb elolvad a só, az a hónap esős lesz. (Általános. V. ö. Magyarság Néprajza IV. 341. l.) — (Wb. d. d. Vk. 863. l.)

¹⁷⁶ H. Schmidt: Willst du Kuchen? DUBLI. V. 185. l.

¹⁷⁷ A Magyarság Néprajza IV. 339. l. — Pessler: i. m. II. 129. l.

senre jellemő.¹⁷⁸ A kifejezés eredetét Hessler így magyarázza: „Weil da die Sonne anscheinend still steht, deshalb werden diese acht Tage nicht mitgezählt. Man unterschied nämlich einen doppelten Anfang des Jahres. Die Kirche begann gern mit dem Weihnachtsfeste, ein Brauch, der sich im 15. Jh. noch vorfindet, das bürgerliche Neujahr aber wurde auf den 1. Januar festgelegt. Hieraus ergaben sich in der Tat 2 Neujahre, und daher durfte man jene Zeit *zwischen den Jahren* bezeichnen.“¹⁷⁹

Ünnepi tiltónapok ezek: nem szabad babot főzni,¹⁸⁰ mert különben kelésesek lesznek a házban (*man kríxt švērn*). Szünetel a kenyérsütés, a *fonyás*, a mosás, nem váltanak fehérneműt.¹⁸¹

Az emberfeletti lények földönjárásának ideje van, ezért tele van ez a nyolc nap elhárító varázslatokkal.

Kölesden karácsony este tüzet gyújtanak a legények¹⁸² a Zöng-hegyen. Kukoricaszárat, *izéket* raknak rá, *az messze évilágot*.

Őesztendőkor (*silveströvet*) mindkét faluban *lűdöznyi* (*šise*) szoktak.¹⁸³

Vannak ennek az időszaknak egészségvarázsoló szokásai is.

Ilyen Kölesden az *aprószentekelés*. December 28.-án az *aprószentek naptyán* négyágra *fonyott* kis *vesszővirgáccsal*, *mustovár-maggal* járják be a kisgyermekek a jó atyafiakat és szomszédokat. Rájuk ütnek egyet-kettőt: „Keléses né legyen!”¹⁸⁴

¹⁷⁸ Atlas der deutschen Volkskunde. III. 49, 47.

¹⁷⁹ Hessler: i. m. II. 617. l.

¹⁸⁰ A Magyarság Néprajza IV. 224. — Wb. d. d. Vk. 244. l.

¹⁸¹ Általános. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube 74. l. Beibl: i. m. 350. l.

¹⁸² A tűz gonoszűző erejébe vetett hit ősrégi. — V. ö. A Magyarság Néprajza, IV. 357. l. — Pessler: i. m. II. 137. l.

¹⁸³ Az alapja ősi gonoszűző zajongás. V. ö. A Magyarság Néprajza IV. 340. l. — Wb. d. d. Vk. 438. l. — Megvan a szokás Hessenben is. (Hessler: i. m. II. 528. l.)

¹⁸⁴ A Magyarság Néprajza. II. 406. l., IV. 3441. l. — Szendrey Zs. és Szendrey A.: A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve: A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXXI. 114. l. — (Ismeretes a szokás Németországban is: Pessler: i. m. II. 147. l.)

Tormáson szilveszterkor a „*Pelznickel*“ jelenik meg. Minden bandából (*khumratšaft*) egy legényt választanak erre a szerepre. Öltözete csuklyás szűr (*khōt*) mélyen a szembe húzott csuklyával. Dereán lánc (*khit*), kezében balta (*akst*). Bajusza van kukoricahajból. Ezzel az ijesztő Pelznickellel vonulnak a legények nagy pisztolydurrogatás közt a lányos házakhoz. A Pelznickel nem szól semmit, csak megragadja a leányokat és kiviszi őket a vályuhoz (*prunetrōk*). Ott vizet önt rájuk, hogy egészségesek legyenek.

A Pelznickel nevével a Rajna—Majna-vonaltól délre utal.¹⁸⁵ Kétségtelenül régi német hagyományos alak, ősi pogányos formáját őrzi a ma már nyugaton sokhelyt ajándékhozó mikulássá szelídült Pelznickelnek.¹⁸⁶ A keresztény legendától való függetlenségét az is mutatja, hogy megjelenési ideje nem dec. 6., hanem a szellemjáró „Zwischen den Jahren“ időszaka.¹⁸⁷

Az újesztendő napja — mint mindenütt itt is a szerencsekívánásnak, sorsirányításnak ideje.

A kölesdi kisgyermek a köszöntővel járják be az atyafiságot, szomszédságot:

Újesztendő, vígságszerző
Most kezd újulni,
Újulással víg örömet,
Akar hirdetni.
Hirdeti már a Messiást
Eljött meglenni
Légyetek a nagy Istennek
Áldott hivei.
Alsókéki, főlőszépi
Dicsérd Uradat,
Urad áldja híveidet,
Minden népidet.

Amen.

¹⁸⁵ Atlas der deutschen Volkskunde. 58. l. — Südhessisches Wörterbuch. Giessen. (Kiadatlan).

¹⁸⁶ Pessler: i. m. II. 120—27. l. — Beitzl. i. m. 333. l. — Wb. d. d. Vk. 534. l. — Sartori: Sitte und Brauch. III. 28. l. A tormási Pelznickel megjelenésében hasonlít a Dunántúl legnyugatibb határszélein újabban jelentkező *láncos Miklóshoz*. (A Magyarorszag Néprajza, II. 407. l.)

¹⁸⁷ Ugyanígy Németország sok vidékén. V. ö.: Wb. d. d. Vk. 543.

A kistormási gyerekek elsősorban a keresztszülőkhöz (*phetr* és *köt*) igyekeznek ezzel a mondókával:

ku~ marjet phetr un köt
ix vintš aix e klikseliges nāijör.
ai~ ksuntses un langes lēve
frīd un ainix khait
pis in ti ēvix sēlix khait!

A jutalom nem is marad el. A kölesdi gyerekek almát, diót, cukrot, a tormásiak ezen felül régi német szokás szerint még újévi kalácsot (*naijöršvek*¹⁸⁸) kapnak.

„Wie das Neujahr, so das ganze Jahr“ — tartja a tormási. Az újév az egész esztendő sorsát befolyásoló nap. Nem jó semmit kiadni a háztól — mondják Kölesden — mert akkor nem lesz *jószérēncse*. Igyekeznek bőségesen táplálkozni, és legalább a gyermekek új ruhát kapnak. Jellegzetes eledel Kölesden az *orgyaleves* (a disznó szerencsét hoz!) meg a rétes, Tormáson a kolbász (*prōtvaršt*).¹⁸⁹ Az *orgyacsonttal* jósolnak is. Kirakják a lányok a csontokat, s aztán odahívják a kutyát. Amelyikét legelőször elviszi, az megy először férjhez.

A három királyok napját csak az evangélikusok és katolikusok tartják. Tormáson az öregek régi dél- és közép-európai szokás szerint C+M+B+-t rajzolnak krétával a szemöldökfára (*tērštók*).¹⁹⁰

A gyertyaszentelő mindkéthelyt a hátralevő tél rámutató napja.¹⁹¹

Kölesden: Gyertyaszentelőkor az ürge megfordul a *juktyába*, ha jó idő várható, kibújik, ha meg rossz, visszafordul.

Tormáson: Wenn der Dachs am Lichtmess seinen Schatzen sieht, da bleibt es noch vier Wochen lang Winter.¹⁹²

¹⁸⁸ Formája megegyezik a németországi hosszúkás fonatoskalácsal (Zöpfe). Pessler: i. m. II. 153. l. 223. ábra.

¹⁸⁹ Atlas der deutschen Volkskunde III. 54. Hessenben Szilvesztereste jellemző eledele.

¹⁹⁰ A három király: Caspar, Melchior, Balthasar kezdőbetűje. — Pessler: i. m. II. 150—51. l. — Atlas der deutschen Volkskunde 69—70. — A Magyarság Néprajza. IV. 325. l.

¹⁹¹ A Magyarság Néprajza IV. 326. l.

¹⁹² Hessler: i. m. II. 110. l. (Fränkisches Niederhessen).

Tormáson részleges asszonyi dologtiltó nap is:

*lixtmes, špine trkes*¹⁹³

halvr hoi un havr mes!

(Szénából, zabból meg kell lennie még a felének, mert messze van még az új.)

A farsang vége, a húshagyó (*fašing*) termékenységvarázsló örömnép.¹⁹⁴ *fašing is tr frestok* (Fasching ist der Fresstag!) — mondja a tormási. Jól élnek, *tikot* vágnak (*hinkl šlaxte*), fánkot sütnék (*krepl'pake*) mindkét helyen. A rektornak Kölesden tojást, borsót, mákot visznek. (Valamennyi a szerencse, áldás szimbóluma).¹⁹⁵ A csordás (*khihaltr*), kondás (*saihaltr*) juhász (*šēfr*) sorra járja a házakat, adományokat (lisztet, szalonnát, babot, tojást, fánkot) gyűjt.

Analógiás varázslatok napja a farsang. Sokat táncolnak s tánc közben magasra ugranak, hogy magas legyen a kender. (*Mēr tūn tse fašing hūx hipse, nōt vērt tr hanf lang*).¹⁹⁶ Nem szabad metéltet főzni a levesbe, mert *tolyófius lesz a kender*. (*Man sol khā~ nūl khoxe in ti sōp, tō kipts vinē im hanef*).¹⁹⁷ Ekkor morzsolják a vetőmagnak való kukoricát, hogy jó legyen a termés.¹⁹⁸

Állati termékenység varázsolására Kistormáson disznóöléskor elteszik a fejet, s farsangban megfőzik, a levét a disznóknak adják, hogy jobb legyen az étvágyuk. Tormáson ekkor végzik a tyúkvarázslatokat is, amelyek Kölesden általában Luca napján szokásosak: kötelet (*štrik*) kerítenek s minden ételből ebbe szórnak egy keveset, hogy ne tojjanak félre a tyúkok. Nem szabad varrni, csak kötni, különben, nem lennének jó tojók.

Hamvazó szerdán a kölesdi kisgyerekek hamut visznek a kezükben, *körösztaptyuknak*, — anyjuknak. Rádobják a *göncire*.¹⁹⁹ Néhány fillért kapnak érte. Egészségvarázsló szokás.

¹⁹³ Wuttke: i. m. 95. l. — Hessler: i. m. II. 630. l. („lange Nacht“).

¹⁹⁴ A Magyarság Néprajza IV. 327. l. — Wb. d. d. V. 182. l.

¹⁹⁵ A Magyarság Néprajza. IV. 226. l.

¹⁹⁶ U. o. IV. 328. l. — Pessler: i. m. II. 48. l. (Fruchtbarkeitstänze).

¹⁹⁷ Analógiás alapú tiltás. A Magyarság Néprajza. IV. 224. l.

¹⁹⁸ U. o. IV. 328. l.

¹⁹⁹ A „ruha“ összefoglaló népi neve.

Április elseje itt is az *ámtás* napja.²⁰⁰ Eljáratiák a hiszékenyekkel az április bolondját. Tormáson ez a mondóka szokásos:

*hait ist ēršt april
tō šikt man ten naren vū man hi~ vil.*²⁰¹

A húsvét ünnepköréből a nagypéntek emelkedik ki. Mindkét helyen megbőjtölik. Vannak, akik nem esznek egy falatot sem, míg a csillag fel nem jön. Az enyhébb böjt ételei Kölesden: lencseleves, főtt tojás, mákos-, túróstészta, Tormáson hagymakása (*tsvivlprī*),²⁰² főtt tojás (*kekhoxtes āi*), sózott retek (*inkšnitene rētj*).

Kölesden a század elején élt még a nagypénteki fürdés szokása.²⁰³ Koritsánszky O.²⁰⁴ közli 1902-ben: „Az anyák nagypénteken már kora reggel küldik a fiúkat, meg a lányokat a folyóra, hogy ott mosakodjanak meg, mivel ha ezt teszik, abban az évben frissek és szorgalmasak lesznek.“ A víz tisztító, megszentelő erejébe vetett ősi hit a szokás alapja.

A húsvét (*ūstrn*) szokásvilágában a tojásfestés és -ajándékozás²⁰⁵ áll a középpontban. Mercy 1724-iki kistormási papi Salariumában a papi javadalmak felsorolásában olvassuk: „Zu Ostern die Ostereier ... von einem jedem Haus.“²⁰⁶ „Ma a kisgyermekeket ajándékozzák meg tojással. A *körösz-anyák* (*kōre*) buzgón festegetik a kacs- és *tik*-tojást, a kölesdiek börzsönnyel pirosra,²⁰⁷ a tormásiak hagymalében bar-

²⁰⁰ „Die Sitte der Aprilscherze ist den Südslaven kaum, den Russen erst seit 200 Jahren, sonst aber wohl allen Indogermanen bekannt... In Deutschland sind Aprilscherze seit 1631 bezeugt.“ Wb. d. d. Vk. 167. l. — Hazánkban „az áprilisijáratást a nép csak újabban kezdi gyakorolni“. A Magyarorság Néprajza IV. 329.

²⁰¹ Ugyanez a rigmus szokásos Hessenben is. — Archiv für kurhessische Volkskunde. Marburg (Lahn.) Kéziratos gyűjtemény.

²⁰² A zsírban párolt hagymaszeleteket vízben lisztel, ecettel péppé főzik.

²⁰³ A Magyarorság Néprajza. IV. 330. l.

²⁰⁴ Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia XIII, 84—85. l.

²⁰⁵ „A tojás, amelyben titokzatos élet lappang, a szaporodás, élet, feléledés jelképe lehet“. A Magyarorság Néprajza II. 411. l. — Pessler II. 65. l.

²⁰⁶ Kistormási ev. egyházi irattár.

²⁰⁷ A Magyarorság Néprajza. II. 335. l.

nára.²⁰⁸ Mindkét helyt *cifra tojások (puntixe aier)* szokásosak. Festés előtt viasszal *írják* rájuk a mintákat (*voksplume*). — Húsvét délutánján azután megindul a gyerekek között az ősi gyermekjáték, a *kókányulás (ti aier sesameklope)*. Egyaránt elterjedt ez Magyarországon, Németországban: a hegyes végükkel összeütik a tojásokat, amelyiké eltörik, annak meg kell ennie.²⁰⁹

Az öntözés csak Kölesden — és csak a kisgyermekek körében szokásos.

A Szent György-nap a mérsékelt éghajlatú vidékek ősi tavaszkezdő napja.²¹⁰

Süss fő nap, szenygyörgynap!

Amoda van ékkis bárán, maj mēktagy.

kiabálják a kölesdi gyerekek. Mint minden évnegyedkezdő, jóslónap is. Kölesden azt tartják: Ha Szent György napján esik az eső, jó termés lesz. Tormáson: *van ti freš fēr jerjetōk kraiše, sai~ si nōt štil*. (Ha Szent György nap előtt megszólalnak a békák, utána hallgatni fognak. — Hideg lesz.) Ez a nap mindkét faluban a jószágkihajtás (*austraive*) napja. A régi kontraktusok szerint a tavaszi adófizetés ideje.

A május elseje az igazi tavasz nagy kezdőünnepe, a májfatüzés (*maipēm šteke*) napja.²¹¹ Kölesden csak a *párgyának* tűz minden legény *májfát* (a kiskert kerítésére vagy az udvarba *labdarúzsával*, tulipánnal feldíszített *fictaágot*), Tormáson azonban, ahol a közösségi szellem még bontatlannabb, a községnek is állítanak a legények májúsát (*kemā~te māipām*) a kocsma előtti kis téren.

²⁰⁸ U. o. II. 335. l. Általános. Ez a festési mód szokásos Hessenben is. Hoffmann: i. m. 247. l. — Hessler: i. m. II. 623. l.

²⁰⁹ A szokást már egy középkori oklevél is említi: „dies concussio-nis ovorum“ (Magyarság Néprajza. II. 412. l. — Atlas des deutschen Volks-kunde II. 31. d).

²¹⁰ A Magyarság Néprajza. IV. 330. l. — „Kelet- és Nyugat-Európa folklorejának vízvázlasztó vonala, hogy a tavaszi évkezdő jellegű szokások máj. 1-re esnek-e vagy ápr. 24-re, Szent György napjára.“ Róheim G.: Magyar néphit és népszokások. 263. l. — Wb d. d. Vk. 238. l. — Lehet, hogy nyugateurópai német telepeseink csak itt vették át ezt a tavaszi évnegyed-kezdetet.

²¹¹ A Magyarság Néprajza. IV. 330. l. — Pessler: II. 69. kk.

A kivágott 6—8 méter magas jegenye- vagy nyírfát az év búcsúslányai (*khervementš*) bokrétázzák, pántlikázzák fel.

Tormáson boszorkányjáró nap is a május elseje.²¹² Ezért a babonásabbja esti harangszókor három keresztet rajzol az ajtóra, miközben a három legfőbb nevet mormolja: *kot fotr*, *kot sō~*, *kot hailier kaist!* (Gott Vater, Gott Sohn, Gott Heiliger Geist!), hogy be ne mehessen a gonosz.

A p ü n k ö s d a nyár bevonulásának ünnepe, ezért a május elsei szokások közül a májfatűzés ide is átkerült, de csak Tormáson. *Phingspām*-ot állítanak.²¹³

Nyárban, a nagy dologidőben szünetelnek az ünnepek. Gyéribben látogatják — különösen a férfiak — az istentiszteleteket is. Tormáson azonban szigorúan megülik mindig a két bűnbánó napot, (*püstök*):²¹⁴ május 6-án és június 24-én. Az elsőt az 1911-i nagy vihar, jégeső, árvíz emlékére tartják, mely a községnek sok kárt okozott, a másodikat még hesseni hazájukból hozták magukkal. Eredete ismeretlen.

Az a r a t á s i h á l a ü n n e p (Erntedankfest) megülése csak az istentiszteletben való részvételre szorítkozik. Egészen megtelik ekkor a templom, de a munka alól való felszabadulásnak a paraszti ujjongásnak igazi ünnepe csak ősszel érkezik el, Kölesden a szüreti bállal, Tormáson a templomszentelővel.

A szüreti mulatság nem régi. A háború előtt kezdtek, s rendezésében a magyar, illetőleg magyaros jelleg kiemelésén van a hangsúly. Előkerülnek ekkor a régi *rögyös* gatyák, *puruszkák*, *mándlik*, *csutorák* (kulacsok).

Főbukrétázott, *rögyösgatyás* zsinóros árvalányhajas csőszlegények lóháton, magyarruhás, pártás nemzetiszín pántlikás csőszleányok négyökrös *hosszi* szekéren, muzsikások, „*heltelenkődő*”, bekormozott arcú *bohócok* kíséretében, nagy vígsággal, kurjongatásokkal járják be a falut. Majd bevonulnak a nagyvendéglőbe, ahol kezdetét veszi a virradatig tartó bál. A csőszlegények a *párgyukkal* kezdik a táncot, s az ő kö-

²¹² A Walpurgisnacht-hiedelem maradványa. Wb. d. d. Vk. 801. I.

²¹³ A Magyarság Néprajza. IV. 331. — Pessler: i. m. II. 79. I.

²¹⁴ Elterjedt keresztyén szokás. Magyarság Néprajza. IV. 298. I.
— Németországban különösen evangélikus vidékeken. Wb. d. d. Vk. 114. I.
— Szokásos Hessenben is. Hessler: i. m. II. 238. I.

telességük, hogy a csószlányuk *csutoráját* borral töltsék meg.

Egy évtizede a tormaísiak is átvették a szüreti bálát ugyanezzel a magyaros jelleggel, Kölesdről kölcsönként magyar ruhákkal.²¹⁵

Tormás igazi nagy népünnepe a templomszentelőkor rendezett búcsú (*kherp*). Van ugyan búcsú Kölesden is — a katolikusok tavasszal, az evangélikusok Márton napján tartják, sőt a háború óta a reformátusok is megülik februárban a harangszentelési ünnepet („református búcsú”) — ezek azonban alig terjednek túl az egyházi kereteken, nem válnak a nép egyetemes nagy mulatságává. Legfeljebb néhány bábos jön. Egy napig tart valamennyi.

Tormáson ellenben a *kherp* a templomszentelés egyházi emlékünnepeiből (Kirchweih) nagy mezőgazdasági népünneppé nőtt. Ősszel tartják a mindenszentekhez legközelebb eső vásárnap. Ekkorra már befejeződött a kinti munka, megtelt a csűr és a pince, pénz is van a mulatásra.

„Denn die Herbstes Arbeit ist nun jetzt vollbracht,
Mit Gottes Hilfe, Ihm sei Dank gebracht,
Er gab uns wieder Wein und Brot,
Und hat gehoben manche Not.“

— halljuk a *khervešprux*-ban.

A *kherp* a család és a közösség ünnepe. Mint családi ünnep a vendéglátás ideje. Összegyűlik messze vidékről atyafiság, mert: *je mī kest, je mī ēr* (Je mehr Gäste, je mehr Ehre). — Persze a vendéglátással nagy előkészületek járnak. A házakat kimeszelik, kitakarítják, libát-tyúkot vágnak, hordót ütnek csapra.

„Denn heute sind die besten Fässer aufgemacht
Gestern war unter Gänsen und Enten eine grosse Schlacht.“

A község ünnepének megrendezése a legények dolga. Mindíg egy évfolyam legényeiből kerülnek ki a búcsúslegények (*kherveparš*). Mindegyik párt választ magának, ez a búcsúslány (*khervementš*). A búcsúslány feladata, hogy legényének

²¹⁵ Ugyanez történt a németlakta Hartán is. Fél E.: i. m. 120. l.

kalapiját felvirágozza, felpántlikázza. Maga is koszorút tesz a fejére (*kherveštraus*) s — mint ünnepi alkalomhoz illik — feketébe öltözik. (Öltözete hasonlít a menyasszony viseletéhez).

A búcsú három napig tart. Az első nap délelőtt templomba mennek; kivált a férfinép (*manslait*), az öregek és a gyerekek; az asszonyok (*vaipsiltr*) otthon sütnek-főznek. Délután a búcsús legények rezesbandával (*špileit*) a párjukért mennek, majd — a papnál való tisztelkedés után — a községi kocsmá elé vonulnak. Itt áll már a pántlikákkal, kendőkkel, borospalackokkal és koszorúval (*kherveštraus*) díszített májfa, amelyet a legények állítottak s a lányok cicomáztak. Háromszor körültáncolják a fát, majd bent a kocsmában folytatják a táncot egész reggelig. (Közben a leányok, különösen a módosabbja háromszor-négyszer is átöltözködik). Rövid délelőtti nyugalom után másnap újra kezdődik a tánc. A harmadik nap már csak a legények búcsúja. Kimennek a szőlőkbe pincészerézni s ott mulatnak estig. Ekkor végetér a búcsú s csak a száradó májfa s a kocsmá padlásáról póznán függő *kherveštraus* őrzi emlékét a következő őszi.

A Kirchweih²¹⁶-nak a hessenivel való mozzanategyezései (*kherveparš*, *khervementš*, felvonulás, háromszoros körtánc stb.) arra engednek következtetni, hogy elég híven megőrzött hesseni régiséggel állunk szemben.²¹⁷ Az ősi őszi örömnép megnyilvánulása, a torma-búcsú is, amely itt is keresztyén egyházi alaphoz, a templomszentelés emlékűnnepéhez kapcsolódott.

B) Az egyén életének ünnepi alkalmai.

Az egyéni életritmus ünnepi alkalmai közül csak az élet három nagy határpontjához — a születéshez, házassághoz, halálhoz — kapcsolódó szokásvilágot ragadjuk ki. Az élet legfontosabb állomásai ezek, két állapot közti határkövek, melyek — A. Spamer hasonlatával²¹⁸ — szinte „mágnesként” vonza-

²¹⁶ A név Hessen-Nassau déli részére jellemző (szemben az északi Kirmess-szel). Atlas der Deutschen Volkskunde I. 10.

²¹⁷ K. Hessler: i. m. II. 627. l. — Pessler: i. m. II. 109. kk. Wb. d. d. -Vk. 393. l. — O. Schulte: Kirchweih im Vogelsberge. Hess. Bl. f. Volkskunde, I. 65—86. l.

²¹⁸ Pessler: i. m. II. 159. l.

nak magukhoz hagyományos cselekvéseket, elválasztó és felavató ritusokat.

Születés.

A születés titkát így magyarázza a gyermekeknek a kölesdi szüle: *A picikét a góija hozza. Ott keringű a ház fölött és megszáll. Hoz valamit.* — A tormási *fräxe* pedig így: *Ti hēvam vēsje pringt tes khintje aus tem prune.* (Die Hebamme Bäschen bringt das Kindchen aus dem Brunnen.)

Mindkét magyarázat végső gyökerében germán eredetű.²¹⁹ A gólya-mese — az Atlas der deutschen Volkskunde tanúsága szerint²²⁰ — általánosan elterjedt Észak- és Kelet-Németországban s a gyermek-folklórban mindenütt él nálunk is; a bába-magyarázat Nyugat- és Dél-Németországra jellemző hiedelem. Ez utóbbi él tormási telepeseink származási területén, Hessenben is.²²¹

A szülés a régi világban mindkét helyen a földön történt.²²² A kölesdi asszony *léguzsgulva, lēkupērcolva*, a tormási pedig az ágy mellett a földön fekvve hozta világra gyermekét. Ősi, primitív szülésmódok ezek, a „földreszállítás” végső, tudatalatti oka talán a föld erőtadó hatalmába vetett hiedelem. — Ma már természetesen mindkét faluban képzett bába irányításával az ágyban megy végbe a szülés.

Mihelyt a picike a világra jött, az ott segédkező öregasszonyok igyekeznek gyorsan elvégezni minden elhárító varázsoló cselekvést, amellyel az anyát és gyermekét a rontás ellen biztosíthatják. Mert válságos átmeneti idő ez mind az anyára, mind pedig a gyermekre. Fokozottan ki van téve minden gonosz ártó hatalomnak.

Az anyát az *első szoba* díszes ágyába fektetik s az ágy elé *supērlāt-lepedőt*²²³ akasztanak, hogy meg ne verhessék egykönnyen szemmel. Bőséges táplálkozásáról a komaasszo-

²¹⁹ A Magyarság Néprajza IV. 155. l.

²²⁰ Atlas der deutschen Volkskunde I. 18.

²²¹ Hessler: i. m. II. 604. l.

²²² A Magyarság Néprajza IV. 158. l. — Wb. d. d. V. 228. l.

²²³ *Supērlāt* (Müncheni Codex 69: *soporla*) = „velum, Vorhang ... ágyfedél”. (Magyar Nyelvtört. Szótár, 1613. l.) — „mit eltakaró függöny” (Czuczor—Fogarasi: A magy. nyelv szótára V. 927. l.) — Ez Kölesden a szemfedő is.

nyok gondoskodnak. Felváltva viszik neki a *komatálat* (*kfotrššop*),²²⁴ Kölesden rendszerint *tikhuslevest* és csörgefánkot, Tormáson pedig borlevest (*vai~söp*), rántott levest (*äi~prensöp*), metéltes húslevest (*nutlsöp*) és kalácsot (*khuxe*).

A gyermekkel régen nem volt az a *pátyolás*, mint most az egykéssel. Tormáson nem adtak rá ingecskét, hanem csak rongyba csavarták. *In te lumpe tsi~mēr klumpe* (In die Lurmpen ziehen wir Klumpen) — mondogatták. Erősebb, kövérebb (*tikr*) lett így a gyermek — tartják az öregek — mint a mai pólyázással. Kölesden *böcsőbe*, *tekenyőbe* tették a *pickét* és betaszították az ágy alá.

Annál jobban őrizték azonban rontás ellen. Kölesden és Tormáson egyaránt, a születés hetében nem adnak ki semmit a háztól, napnyugta után nem öntik ki a fürdővizet, nehogy megbabonázzák a kicsit.²²⁵ Szókásos a szenesvízzel mosdatás, (*met khölevasr veše*),²²⁶ ha pedig mégis valami rontás érte volna a gyermeket, *önnyát öntenek* (*plaikise*).²²⁷ Régi, általános európai védekezőmódok ezek. — Tormáson ezeken kívül még „Elut Jesu Christ“ mondással hexagrammot (*alpxe fūs*, „Alpchenfuss“)²²⁸ rajzolnak a szemöldökfára, hogy be ne jöhesse a gonosz, el ne szívja az anya tejét. „*Tes alpxe tūt tem khint ti prist sāte!*“ (Das Alpchen tut dem Kind die Brüste saufen!) — tartják az öregek. Amíg a gyermek egy éves korát el nem éri, ott marad az ajtón a varázsjel. — Az Alpchenhiedelem a védekezés módjával együtt általánosan elterjedt Németországban, a tormási név — szemben az északi „Mahr“ s a déli „Trud“, „Schratt“, „Doggi“ démon-elnevezésekkel — Közép-Németországra jellemző.²²⁹

A gonosz elleni védekezés legbiztosabb módja a keresztesség, ezért a régi világban igen siettek a *köröszőlővel* (*khints-tāi*). A születés után három-négy nappal már megtörtént. (Ma

²²⁴ A Magyarság Néprajza IV. 160. l. — Sartori: Sitte und Brauch I. 28—29. l.

²²⁵ A Magyarság Néprajza IV. 160. l. — Sartori: i. m. I. 27. l.

²²⁶ Leírását l. Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. i. h. 86. l.

²²⁷ Leírása u. o.

²²⁸ Wb. d. d. Vk. 126. l. — Beittl: i. m. 111. l.

²²⁹ Wb. d. d. Vk. 11. l.

egy hónapot is várnak néha vele.) A *komák* (*kľotršlait*) felkérése az apa tiszte. Az egyházi előírás ugyan csak egy keresztapát és -anyát rendel el,²³⁰ de az ajándékvágy, a gyermek testi-lelki biztosítása, közösséghez kapcsolása a keresztszülők számát idővel mindkét községben 3—12 párra növelte. Régen inkább csak férj és feleséget hívtak komának, ma már legényeket, leányokat is.

A *körösztlőre* nagy gonddal öltöztetik a *picikét*. A kölesdiék visszájára adják reá a kis inget,²³¹ a tormásiak karocskájára piros pántlikát (*rüres pentltje*)²³² kötnek, hogy meg ne rontsák a rosszak, szemverés ne érje. Az utcán igen gyorsan haladnak, hátra nem tekintenének világért sem (*man terf net umkuke! Man darf nich umgucken*).²³³ — A keresztvízre tartás Kölesden a legidősebb *körösz tanya*, Tormáson a bábaasszony tiszte, de a keresztszülőkkel való közvetlen kapcsolat itt is kifejezésre jut. Amíg a pap a miatyánkot mondja, a bába sorban minden keresztszülőnek karjára teszi egy pillanatra a kicsit (*ēvr ti tāf hēve 'über die Taufe heben'*).²³⁴ Fiú és leány keresztelésénél azonban különbség van. A fiút (*pīpxe* Bübchen) valamennyi kereszta, (*phetr*) „emeli” kereszteléskor, a keresztanyák (*kōt*) közül azonban csak a hajadonok (az asszonyok a padban maradnak), — a leányoknál (*mētje*) pedig fordítva: a keresztanyák valamennyien, a keresztapák közül csak a nőtlenek mennek ki az oltár elé.

A névadásban magyar helyen az egyes, német helyen a kettős, sőt ritkábban hármas nevek jellemzők. A különbség okát a névadás forrásában kell keresnünk. Kölesden általában a szülők, vagy valamelyik nagyszülő nevét kapják a gyermekek, esetleg arra a névre keresztelik őket, amilyen napon születtek: *vele hozta a névit*.²³⁵ — Tormáson — különösen a régi világban — a keresztszülők nevét kapta a gyermek, s ha több

²³⁰ A Magyarság Néprajza IV. 162. l. — Pessler: i. m. II. 163. l.

²³¹ A Magyarság Néprajza IV. 389. l.

²³² Sartori i. m. I. 36. l.

²³³ A Magyarság Néprajza IV. 163. l. — Pessler: i. m. II. 164. l.

²³⁴ Hessenben ugyanígy: O. Schulte: Taufsitten und Bräuche in einem oberhessischen Orte vor 250 Jahren und heute (Grossen-Linden). Hess. Bl. f. V. VII. 75. l. — Hessler: i. m. II. 50. l.

²³⁵ A Magyarság Néprajza IV. 161—162. l.

keresztapja vagy -anyja volt, kettős, sőt elvéve hármast nevet nyert.²³⁶ A tormási születési anyakönyv egyik 1752-i bejegyzésében olvassuk: „Kis-Tormás den 20-ten ejusdem ... ist Johann Friedrich Schönfelde liebe Ehe-Consortin Anna Elisabetha mit einem Söhnlein erfreut worden, welches den 22-ten ejusdem im Schul Haus allhier getauft Johann Heinrich Andreas genannt worden. Die Zeugen waren Johannes Müller und dessen Ehe-Consortin Anna Elisabetha, wie auch Heinrich Gerhardt und dessen Frau Maria Catharina und ... Johann Andreas Schönfeld ledigen Standes.“

„Pogánt vittünk, köröszttyént hozunk!“

„Jetzt kommen wir in Gottes Namen,
Einen Heiden haben wir fortgetragen
Einen Christen haben wir gebracht!“

— köszöntenek be Kölesden és Tormáson ugyanazzal az általános európai formulával a keresztanyák az anyához.²³⁷ Most azután megkezdődnek a többnyire analógiás alapú sorsvarázsolások. Kölesden, ha van jónótás és -táncos a *körösztanyák* között, az megforgathatja a *picikét*, hogy jónótás meg jótáncos legyen. — Beteszik a ládába vagy a kászliba, hogy ne legyen *kódorgó*. — Tormáson sok tarka selyem-kendőt borítanak rá s úgy kell feküdnie egy órahosszat, hogy majd az életben szerencsés, boldog legyen, ne lásson szükségét. — Megkezdődik az ajándékozás is. A leánynak kanalat, kendőt, a fiúnak pénzt tesznek a vánkosára. *Evvé a szivességgé vagyok a kis körösztgyerékemhő* — mondja a kölesdi.

Az egyház áldását lakomával ünnepelik meg. Kölesden *paszita*, Tormáson — magyar jövevényszóval — *altemāš* (áldomás) a keresztelői vendégség neve. Ünnepi ételek kerülnek az asztalra, Kölesden: *tikleves*, *pecsénye*, *kalács* — Tormáson: *rintsöp* (Rindsuppe), *rintflāš* (Rindfleisch) *hinklspröre*

²³⁶ A névadásnak ez a módja még hesseni hagyomány. Schulte: i. m. 70. l.: „Das Kind bekam seinen Namen nach den Gevattern (Die Kirchenverordnung Philipps des Grossmütigen). Nach den beiden Gevattern, die vom Geschlechte des Täuflings waren, bekamen sie die Doppelnamen.

²³⁷ A Magyarság Néprajza IV. 163. l.

(Hühnerbraten), *inkemoxte kvetše* (eingemachte Zwetschgen), *khuxe* (Kuchen). Bőségesen esznek-isznak, hogy a gyermek se lásson az életben soha szükségét.

A gyermeket óvja már a gonosztól a keresztség, az anyát is az egyház áldása juttatja vissza régi állapotába. A gyermekágyas asszony első útja a templomba vezet: *kimëgy az egyházhoz*. (Egyházra bocsátás, Aussegnung). Megáll az úrasztala, vagy az oltár előtt, a *tisztéletős úr szép imádságot mond az anyáéért és a kis magzatéért*, s ezzel véget ér életüknek első, rosszaktól veszélyeztetett válságos időszaka.

H á z a s s á g.

Az élet második nagy határköve: a házasság. Csúcspont, „Hoch Zeit“, ahogy a német nyelv nevezi.²³⁸ *Örök életre létészik annak a fiatának a sorsát* — mondja a kölesdi.

A házassági életkor Kölesden általában két-három évvel későbbre esik, mint Tormáson. A németeknél a legények (*parš*) már 18—22 évvel nősülnek (*haiern*), a leányok (*mentš*) 14—17 éves korukban mennek férjhez. A korai házasság, a gondtalan leányság elvesztésének fájdalma sír fel az egyik régi tormási népdalban.

Eure Tochter Ihr lasst freien
Das werdet Ihr noch gereuen.
Gereuen wird es dich
Wenn alle junge, junge Mädchen
In ihren grasgrünen Kränzchen
Wohl in das Wirtshaus gehn,
Da musst du, armes, armes Weibchen,
In deinem schneeweissen Häubchen
Wohl bei der Wiege stehn.

A közösségi szokás kötelező erejével azonban nem mer az egyén szembeszállni.

A házasság ideje mindkét faluban a pihenés és mulatság időszaka, a késő őszi és téli. Először egy közeli rokon — Kölesden rendszerint férfi, Tormáson nő — megy el a lányosházhoz tudakozódni (*frēt on*): *Égyühet-é a kisöcsém?* Ha igenlő a vá-

²³⁸ Pessler: i. m. II. 171. l.

lasz, megjelenik a legény is. Kölesden régen ezzel a rigmus-sal kérte meg a leányt:

Valamint gerlice észáll az erdőbe,
Főkeresi párgyát tulajdon fészkebe,
Én is kigyémetek házánál keresék mátkát
Ez jelen időbe'.
Ez szóm és mondásom.

A leánykérés megpecsételése a *kézfogóval* (*hantšlők* 'Handsschlag'). történik. Ezt azonban Kölesden²³⁹ gátló motívumként a „*móring*²⁴⁰ *tőlött való kocolódás*“ előzi meg. Hosszasan alkudozik a legény és leány két-két násznagya — a kérő és kiadó násznagy — a menyasszonynak kikötendő móríngról. Nehezen egyeznek meg, nem engednek a kiadó násznagyok, különben olyan színe lenne a dolognak, mintha *tuszkúnák* ki a leányt a házból. Ha megállapodtak a móríngban, következik a *jegyadás*.²⁴¹ A leány keszkenőt, a legény jegypénzt (a régi világban egy 10 és egy 20 koronás aranyat, ma 10—20 P-t) ad. A móríng körüli alkudozás szertartásos volta s a jegypénz valószínűleg a régi nővásárlás maradványa.²⁴² — Az alkut és a jegyadást a nagy vígsággal megünnepelt *kézfogó*²⁴³ fejezi be.

Tormáson egyszerűbben történt a leány megszerzése. Régen a leánykérést nyomban követte az ünnepélyes megerősítés, a Handschlag (*hantšlők*). A vőlegény — az ősi nővásár maradványaképen²⁴⁴ — jegypénzt (*hantkelt* 'Handgeld') ad menyasszonyának, amelyet ez nem költhet el, hanem lakodalma napján a balcipőjében a sarka alatt „hurcol“.²⁴⁵

Legújabbán mindkét faluban terjed már a módosabbnál a városi mintára, gyűrűvel való jegyváltás.

²³⁹ A kölesdi lakodalmi szokásokat részletesen leírja Koritsánszky Ottó. (Lakodalmi szokások Kölesden. Ethnographia XII. 273—278. és 307 315. l.) Én csak a főmozzanatókat emelem ki, felhasználva a — magam gyűjtésén kívül — Koritsánszky O. közleményét is.

²⁴⁰ A Magyarország Néprajza IV. 191. l. — Koritsánszky: i. m. 283. l.

²⁴¹ U. o. 283. l.

²⁴² A Magyarország Néprajza IV. 209. l.

²⁴³ Koritsánszky: i. m. 274. l.

²⁴⁴ Sartori: i. m. I. 56. l. — Hoffmann: Beiträge zur Volkskunde Rhein Hessens (Hess. Bl. f. V. X. 106. l.)

²⁴⁵ Hessler: i. m. II. 287. l. — Sartori: i. m. I. 56.

Az esküvő napja. Kölesden is, Tormáson is a kedd vagy csütörtök. Az Atlas der deutschen Volkskunde adatai szerint mindkettő szerencsés napnak számít Hessenben,²⁴⁶ mint esküvői napok általánosan kedveltek Németországban²⁴⁷ és nálunk is.²⁴⁸ A *keddi nap vót a régieknek a szent naptjuk* — tartja a kölesdi.

Az előkészületek már jóval előbb megkezdődnek.

Az első teendő a lakodalmi *tisztviselők* kiválasztása, felkérése. Számuk és szerepük nagyjában hasonló a két faluban.

A vőlegény (*hoxtsairer*) és menyasszony (*praut*) segítése, oltalmazója Kölesden a két *vőfény* és a két *koszorú*-vagy *nyoszolyólány*, Tormáson a két Brautführer (*prautfärer*) és a két Brautmädel (*prautmäl*). Feladatuk a passzív méltósággal viselkedő jegyespár kiszolgálása, megvédése. *Vőfény*nek Kölesden általában felserdült legényeket hívnak, de sokszor fordulnak *bajcos*, feleséges emberhez is, ha *áraláló*, *tudós*. Tormáson — akárcsak a Schwalmban — 14–16 éves fiúkat (rendszerint az idősebb keresztanyák gyermekeit) kéri fel erre a szerepre. A nyoszolyólányok a menyasszony barátnői.

Öltözetük a főszereplőkéhez hasonló. Az azonosság oka eredetileg talán a leselkedő gonosz hatalmak megtévesztése volt. A vőfélyeken — akárcsak a vőlegényeken — fekete ruha, fejükön *bukrétás* kalap, gömblyukukban régebben selymekendő, ma csokor, kezükben díszes vőfélybot. A nyoszolyólányok ruhája szintén fekete, fejükön a leányság régi szimbóluma, a koszorú.

A vőfélyek és nyoszolyólányok a régi közösség — a legénység, leányság — képviselői. Az új közösségből, a házasok világából a férfiak részéről Kölesden a négy násznagy, Tormáson inkább a két apa, az asszonyok részéről pedig a nyoszolyóasszony, a Brautaufbinderin áll a jegyespár, a leendő *új ember és menyecske mellett*.

A *vendég hívás* Kölesden az ékes rigmusú vőfények,²⁴⁹ Tormáson a mátkapár²⁵⁰ tiszte. A meghívás kötelezett-

²⁴⁶ Atlas der deutschen Volkskunde I. 2., I. 4.

²⁴⁷ Hessler: i. m. II. 608. I.

²⁴⁸ A Magyarság Néprajza IV. 198. I.

²⁴⁹ A vőfélyrigmusokat közli Koritsánszky O.: i. m. 275. I.

²⁵⁰ Sartori: i. m. I. 62. I.

séget is ró a vendégre. Az, aki elmegy a *nászba*, már előre ajándékot küld. Kölesden régen egy fél füstölt disznófej meg egy ebédes véka kalács (5—6 kúcsos meg egy hajtóka) volt egy-egy ház adománya. Ma a disznófej helyett inkább tyúkot küldenek. — Tormáson a tyúkon kívül természetben küldik a kalácshoz valót: tojást, lisztet, vaját.

A lakodalmas háznál serényen folynak az előkészületek. Marhát, disznót, tyúkot vágnak, kalácsot sütnek, levestésztát metélnek. A sütés-főzés kalákamunka. Kölesden *pógárhelén* 10—12 szakácsnét is hívnak, akiket azután a lakodalom előtti este jól megvendégelnek *gombóc*os káposztával, kaláccsal. — Tormáson hagyományos rendje van az előkészületeknek. Ha kedden van az esküvő, akkor péntek a *šloxttők* (*Schlachttag*), a vágás napja, szombat a *paktők* (Backtag), a sütés napja, hétfő a *nutltők* (Nudeltag) a metéltkészítés ideje. A közösmunka befejezője a nagy lármával, edénytöréssel, kiabálással megült *poltrövet* (Polterabend), amelyen párolt káposztával, disznóhússal vendégelik meg a segítséget. A hagyományos zajongásnak gonoszszűző szerepe van.²⁵¹

Végre felvirrad az esküvő napja, ahogy a tormásiak levezik: az Ehrentag (*ēretők*). Kíváncsian vizsgálja a násznép, de különösen a menyasszony az időt. A kezdet időjárása jóslat az egész házaseletre: „Ha esik az eső, szomorú életük lesz, ha szép idő van, szép lesz az életük sora” — tartja a kölesdi. Tormáson ugyanez a hit él: „Dem Gottseligen regnet's ins Grab, dem Schlechten auf dem Ehrentag.”

A násznép a vőlegény házánál gyülekezik. A vőlegény már üneplőben várja az érkező vendégeket. Öltözete ma mindkét helyen fekete, fején *bukrétás* kalap, gomblyukában kendő, karján csokor. Tormáson a régi világban a hagyományos heseni körgallért (*krölix*e *mantl*)²⁵² viselte. Talán valamikor — akárcsak Schwalmban²⁵³ — a cipője is jelezhetette vőlegényi állapotát. Erre következtethetünk a vőfélyi rigmusnak — ma már elhomályosult értelmű — szavaiból:

²⁵¹ U. o. I. 71. l.

²⁵² L. „A férfiak viselete” c. fejezetben.

²⁵³ Schwalmban a vőlegények négyszögletes, a házasság ovális csatot viselnek cipőjükön.

Nun, du junger Ehemann
Hast heut' die Mannesschuhe an...

Reggelizés — borozás, kalácsevés — után hangos muzsika-szóval, rezesbandával (*trottyosok* 'trombitások' — *spiläit* 'Spielleute') vonul a násznép a menyasszonyos házhoz. Elöl a két vőfély, az ő feladatuk lesz a leány kikérése.

A menyasszony kikérése a régi állapottól való elszakításnak, a szülői ház elhagyásának első fontos mozzanata, éppen ezért általában mindenütt akadályozó, késleltető szertartásokkal kapcsolatos. A retardációs elemek oka az esetleg ott leselkedő gonosz szellemek megtévesztése, kijátszása.

Kölesden háromszor kéri az első vőfély a menyasszony kiadását:

Kedves seregeim, én csak azt csudálom
Hogy akiért jöttünk, azt seholse látom.
Odabenn maradt tán, én majd kiinstálom,
Hogy kárba ne vesszék sok fáradozásom.
Menyasszony asszonyunk, jöjjön ki kértemért,
A mi seregünknek nagy fáradságáért.
Elsőbb elkísérjük az Isten házába
S ott összeköttetjük a hitnek láncával.
Adják ki hát kérem, legyenek szívesek,
Mivel sok a dolgom, hamar végezhessenek.
.... Harmadszor is kérem, legyenek szívesek,
Mivel sok a dolgom, hamar hadd mehessek.²⁵⁴

Csak a harmadik kérésre vezetik ki a menyasszonyt.²⁵⁵ Ott kint a vőfények jól megforgatják, megpörgetik; ez-e az a leány, akit vőlegény uruk választott.

Tormáson a menyasszony késedelmes kiadása az a menyasszony szertartásával bővült. Sokhelyt élő, elterjedt európai szokás, számos helyen megvan hazánkban is,

²⁵⁴ Koritsánszky O.: i. m. 307. l.

²⁵⁵ A menyasszony öltözete a legünnepibbnek érzett viselet. A század elején feketében, ma már — városi mintára — fehérben esküszik a kölesdi menyasszony. Főkéssége a koszorú, amely régebben fehér és *pirhanyós*, pirosas művirágból, készült; ma a városi „mirtuszkoszorú” a szokásos.

magyar és német községekben egyaránt.²⁵⁶ A tormási változata a két vőfély közt lejátszódó párbeszédű kis drámai játék. A kisebbik Brautführer bemegy a házba, a másik, a vőlegény képviselője az udvarban marad:

1. Brautführer:

Bring mir die Jungfrau Braut heraus!
Denn der Hochzeiter steht noch allein
Und des kann und darf net sein.
Bringt mir die Jungfrau Braut heraus!

2. Brautführer (egy szépen feldíszített kislányt vezet elő):

Hier bring' ich eine, die ist jung von Jahren,
Was sie net weiss, das wird sie noch erfahren.

1. Brautführer:

Was soll ich mit der Jungen machen,
Da tät' mich die Leut' auslachen.
Sie möchte nur immer müssig gehn,
Beständig vor dem Spiegel stehn,
Sie streicht die Gassen hin und her,
Als wenn die Füß' für Nadel wären.
Packt euch nur weg vor meinem Gesicht,
Unser Hochzeiter braucht so eine Kleine nicht.

2. Brautführer (bemegy a házba és egy púpos, sántikáló öregasszonnyal, az ú. n. *filtras*-szal (Vielfrass) tér vissza. A Vielfrass egyik kezében egy egész kalács, a másikban nagy kés van. Nagyokat fal.):

Hier bring' ich eine, die ist hübsch und fein
Allein sie hat ein krummes Bein.

1. Brautführer:

Was soll ich mit der Krummen machen,
Da täten mich die Leut' auslachen.

²⁵⁶ A Magyarország Néprajza IV. 200. l. — Sartori: i. m. II. 74—75. — Fél E.: Harta néprajza; 104—105. l. — Hartmann: Falsche Braut in der Schwäbischen Türkei. DJHB. III. 57. — El a szokás Hessenben is, Hessler: i. m. II. 282. l. — H. Hepding: Die falsche Braut. Hess. Bl. f. V. V. 161—164. l.

Diese Vielfrass brauch' ich nicht,
 Packt euch hinweg vor mein Gesicht,
 Sonst werdet ihr sehen, was euch geschieht.
 Und stell dich nicht so dumm
 Und schau dich um eine andere um.

2. Brautführer:

Ich weiss nicht, was ich sagen sollte,
 Bin ich denn so dumm?
 Bald so alt, bald so jung!
 Und keine, was deinem Herrn Gefallen tut.
 Jetzt werd' ich mich noch einmal umschauen,
 Ob ich einen finden tu',
 Was deinem Herrn Gefallen tut.

(Bemegy a házba s most már az igazi menyasszonnyal²⁵⁷ tér vissza. A leány szeme — az elválási rítusok ősi törvénye szerint — sírásra áll. Ha önként nem akarnának megindulni a könnyei, az öltöztető asszonyok tudják a módját, hogyan kell mesterségesen (tormával) sírásra készíteni a menyasszonyt.)

2. Brautführer:

Hier bring' ich eine, die ist hübsch und fein
 Sie ist gechmückt mit Goldschaum und Rosmarein,
 Vielleicht mag das die Rechte sein.

1. Brautführer:

Das mag ja wohl die Rechte sein,
 Denn ihre Augen stehn zu Weinen
 Sie geht so traurig da heraus
 Aus ihrem lieben Vaterhaus.
 Jetzt wollen wir zur Kirche gehn
 Und ihren Ehrentag helfen schmücken und zieren.
 Ihr, Burschen lasst den Pulver sprengen,
 Ihr, Spielleut' lasst die Trompeten klingen!
 Vivat!

²⁵⁷ A tormaí menyasszony öltözete sokáig őrizte a régi fehér-fekete színösszeállítású hesseni prot. viseletet. (L. a „Női viselet“ c. fejezetet.) Ma tiszta feketébe öltözik a menyasszony, csak a harisnyája fehér. A fején tarka, csillogó gömbökkel díszített, művirág koszorú.

A legények lövöldözni kezdenek, a rezes banda rázendít, s a násznép megindul a templom felé.

A lakodalmas menet hagyományos sorrendje kis eltérést mutat a két faluban. Kölesden a két *vőfény* halad elől, utánuk a négy násznagy, köztük a leendő *új ember*, a vőlegény. Azután a házas emberek, majd a legények haladnak. A férfiak sorát a rezesbanda választja el a nőkéttől. A trombitások után lépked a menyasszony szorosan a két nyoszolyólány közt, balra tőlük a nyoszolyóasszony, mögöttük az asszonyok, leányok, végül a hivatlanok. — Tormáson a muzikusok haladnak elől. Utánuk lépked a vőlegény az új közösség képviselőivel, az apjával és ipával (*švēr*), majd a házasok és a legények. A menyasszonyt — nevükhöz híven — a *Brautführer*-ek vezetik, utánuk megy a két *Brautmädel* a leányokkal, s az asszonyok sora zárja be a menetet. — A különbség szívócsán megőrzött helyi hagyomány. A tormási sorrend még most is egyezik a Hessenben szokással.²⁵⁸

A lakodalmas menet nagy vígsággal, kurjongatással halad előre. A zene szól, a legények lövöldöznek, *kurgyásznak*. A kezükben tartott boros palackokból sorra megkínálnak minden arramenőt. Kölesden pénzt szórnak az úton a *pápisták szegényeinek*. A zajnak gonoszüző, az ajándéknak áldozati jellege volt eredetileg.²⁵⁹ Nem hiányoznak az akadályok sem. A gyerekek szalmakötelet (*štrūsāl*) feszítenek ki az úton s a vőlegénynek vagy násznagynak meg kell vásárolnia a továbbjutást.²⁶⁰ A leányok és asszonyok rozmaringszálat tartanak a kezükben, hogy óvja őket minden gonosztól.

Az esküvőhöz mindkét helyen a pap megajándékozása kapcsolódik. A hagyományos ajándék Kölesden: egy üveg bor, ráhúzva egy *kúcsos* kalács.²⁶¹ „Amely földnek zsengéjéből mi élünk, ugyanazon földnek zsengéjéből kívánunk szolgálni becsülettel“ — mondja a vőfély. — Tormáson egy zsebkendőt (*šnuptux*), egy almát és (beleszúrva) egy rozmaringágot tesznek le az oltárra. A kölesdi papi ajándék eredetére vonatkozólag nincs adatunk, a tormásiról azonban — összehasonlítható

²⁵⁸ Pessler II. 183. l. — Beitzl: i. m. 161. l.

²⁵⁹ A Magyarság Néprajza IV. 201. l. — Sartori: i. m. I. 84—86. l.

²⁶⁰ A Magyarság Néprajza IV. 201. l. — Sartori: i. m. I. 85. l.

²⁶¹ A Magyarság Néprajza IV. 201 l.

néprajzi alapon megállapíthatjuk, hogy igen régi. Pontosan így él a szokás a származási területen, Hessenben is.²⁶² A zseb-kendőadomány szerepel Mercy 1724-i papi Salariumában is: „Von der Kopulation soll und muss ein jeder zahlen 6 Zehner und ein Schnupftuch“. Ez a kendőadományozás M. Hain magyarázata szerint²⁶³ — a középkori, papnak járó vászon-adó maradványa. Az alma és a rozmaring a termékenység és szerelem ősi szimbóluma. — A kölesdi kalács- és borajándékozás szintén a régi terményadó maradványa lehet.

Az egyházi szertartás, az esketés (*kopulērn*) után a két családközösség összekapcsolódásának házi megünneplése, a *lakodalom* (*hoxtset*) következik. A lakodalom főmozzanatai általában mindenütt ugyanazok: a menyasszony kiválik családjának, leánytársainak régi közösségéből és új közösségbe, férje családjába, az asszonyok rendjébe lép át. Búcsúztató, összekapcsoló és felavató rítus tehát minden lakodalom lényege.

A régi családközösségtől való elbúcsúztatás a vőfély rigmusával Kölesden még az esküvő előtt, Tormáson nyomban az esküvő után történik.

Fájó szívvel mondok „Isten hozzádot“

Te néked, te szegény, kedves kis lak...

(Kölesd)

Liebe Braut, du musst dich fassen,

Deiner Eltern Haus musst du verlassen...

(Kistormás)

— kezdik rá a búcsúztatót a vőfélyek, s a menyasszony nevében szépen elköszönnek a szülőktől, testvérektől, rokonoktól.

Az új pár, a két család összekapcsolásának eszköze a nagy közös lakoma. A vőlegény és menyasszony mindkét helyen egy tányérből eszik, hogy könnyen összeszokjék. Az étrend hagyományos. Kölesden: metéltes *tikhúsleves*, káposzta füstölt disznófejjel, egészben sült kakas, jérce *fokhajmásan* rizskásával, kalács, bor. — Tormáson: *rintsöp* (Rindsuppe), *rintflaš met meretj* (Rindfleisch mit Meerettig) *švaine-*

²⁶² Hessler: i. m. II. 69. l. — Hoffmann: Rhein Hessische Vk. 184. l.
— Szokásos ez az ajándék magyar helyen is, pl. a Sárközben.

²⁶³ M. Hain: Das Lebensbild eines hessischen Trachtendorfes 40. l.

pröre met sise kvetše (Schweinsbraten mit süssen, gedörrten Zwetschgen), *khuxe* (Kuchen) *vai~* (Wein). — Az ételek egy-némelyikének szimbólikus jelentése is van. A metéltről azt mondja a vőfély:

En csak egyet szólok a vőlegényünkhöz;
Hogy lásson hozzá a metélt leveshez,
Kívánom életét sok bő esztendőkhöz,
Hogy kapcsolja szívét a menyasszony szívéhez.

A tyúk és kakas a termékenység jelképe, a kása a gazdagságé, stb.

Az összekapcsolásnak másik ősi jelképes eszköze a *tánc*. Tormáson mindjárt a templomból hazajövet három valcert *táncol* a menyasszony a vőlegényével (*prautraie Brautreigen*).²⁶⁴ Tánc formájában történik a megajándékozás is. Vacsora után — Kölesden is, Tormáson is — feláll a menyasszony és megkezdődik az *ajándéktánc* (*šenkaustants, Schenkaustanz*). A vendégek sorban megpörgetik az új menyecskét és közben hátára terítik vagy kezébe nyomják az ajándékot: kendőt, ruhának valót, pénzt, stb. Búcsúztatás ez, s egyszersmind szerencsekívánság az új életre.

Az új állapotba való átlépés, a menyecske felavatása mindkét helyen éjfélkor történik. Ekkor *kitáncótattyák a menyasszont, ti praut vert kštöle* (die Braut wird gestohlen). A leányek azonban résen vannak. Seprűvel, összekötött keszkenőkkel váraкоznak az ajtóban és elverik az új embert (*si tū~flaisi trufšlōe, Sie tun fleissig daraufschlagen*). Felavató rítus, esetleg a menyasszonyért folytatott régi harcnak csökevénye.

Odakint leveszik a menyasszony fejéről a koszorút — régen a hajából is kivágtak egy darabot — és *főteszik* az asszonyi állapot jelképét, a főkötőt²⁶⁵ (a régi világban Kölesden pántlikás kontyot, Tormáson *hūxhāp*-ot, ma piros *ásó kendőt* illetőleg *netshāp*-ot).

Petersilie, Soppekraut!
Unser Mädchen war ein Braut,

²⁶⁴ Pessler: i. m. II. 182. l.

²⁶⁵ A Magyarság Néprajza IV. 204. l. — Sartori: i. m. I. 100–103. l.

Braut gewest, und nimmer mehr,
Kranz hinweg, die Haub' jetzt her!

mondja a tormási vőlegény. A kölesdi vőfély pedig ilyen szavakkal köszönti be a felkontyolt új menyecskét a lakodalmas házhoz:

...A szép menyasszonyunk előbb még leány volt,
De egy idő óta végkép megváltozott:
A haját nem látom, nem tudom, hová lett —
Annyi bizonyos, hogy feje beköttetett.

Az új ember is leteszi *bukrétás* kalapját, egyszerű báránybőr-kucsmát tesz fel, s ezzel mindketten belépnek a házasság közösségébe.

H a l á l.

A földi élet utolsó nagy állomása a halál. Ennek is megvannak a maga régi, szinte általános-emberi szertartásai.

Mikor elérkezik az a perc, amit *Isten mindenkinek érëndűt*, megállítják az órát;²⁶⁶ kinyitják az ablakokat, hogy a lélek szabadon kiszállhasson; befedik a tükröt, hogy senki abba bele ne nézzen.²⁶⁷ Tormáson minden bútort betakarnak erre a célra szőtt fehér halottas lepedővel (*toretixr*) s így marad az elsőszoba (*fereštup*) a temetés után négy hétig. — A halottat kinyújtóztatják, megmosdatják s felöltöztetik szépen ünneplőbe (*khērixkevant*). A nagylányra menyasszonyiruhát adnak, fejére koszorút, kezébe rozmaringcsokrot tesznek. A fiatalon elhalt legény mellére is feltűzik a vőlegényi bokrétát. Hadd legyen meg örömük legalább a halálban!²⁶⁸

A felravatalozás mindkét faluban az *észőszobában*, Kölesden mosószékekből, deszkákból hevenyészett *hidegdágyon*,²⁶⁹ Tormáson a rendes ünnepi ágyon történik. Háziszőtt fehér *supērlátlepedőt* (*tōrelaine*) terítenek alája, fejét szép *févánkosra* (*khophkise*) fektetik. Gyertya vagy lámpás ég mellette. Nem hagyják magára. Amint az esti harangszó megkondul, jönnek az atyafiak, szomszédok is *vērrasztanyi* (*torevoxt*).²⁷⁰ Köszö-

²⁶⁶ A Magyarság Néprajza IV. 302. l. — Sartori: i. m. 129. l.

²⁶⁷ A Magyarság Néprajza IV. 302. l. — Sartori: i. m. 128. l.

²⁶⁸ A Magyarság Néprajza IV. 305. l. — Sartori: i. m. l. 132—33. l.

²⁶⁹ Kiss G.: Ormányság, 121. l.

²⁷⁰ A Magyarság Néprajza IV. 303. l. — Beitl: i. m. 180. l.

nés nélkül, csendben lépnek be a halottas házba. Valaki, aki jó *óvasó*, fennhangon olvas fel az imádságos könyvből. Halottas énekeket énekelnek, beszélgetnek. — Kölesden ma már lassanként kezdik elhagyni a *vérrasztást*: *Nem hâjja aszt az a halott, há minek!* — Tormáson még él a szokás.

A halálhírt hamar megtudja az egész falu. A megboldogult nemét már a lélekharang is jelzi: férfinak hármát, nőnek kettőt *kondítanak (auslaite)*.²⁷¹ Egy távolabbi rokon azért bejárja az atyafiakat, komákat. Bejelenti a halálesetet, meghívja őket a temetésre.

A temetés a koradélutáni órákban történik. A halottat koporsóba fektetik és ráteszik a Szen-Mihállovára. A kihozatalnál vigyáznak, hogy az ajtó felé legyen a lába.²⁷² ne befelé nézzen a halott, hanem kifelé. — Odakint megkezdődik a siratás. Hangos jajszóval, ritmikus hajlongással borul rá az özvegy, az árva, a testvér *nagybáratú halottjára*. Kölesden ma már inkább csak *néma siratás* van, de Tormáson most is hangos, szinte ritmikus erejű mondatokban búcsúzkodnak a legközelebbi rokonok a halottól.²⁷³

Az egyházi szertartás után felemelik a koporsót és megindul a gyászmenet a temető felé. Az embertársnak kijáró utolsó szolgálatot: a koporsóvivés és siratás tisztét Kölesden a közeli atyafiak, komák, körösztfiak, Tormáson a szomszédok látják el. Abban a pillanatban, mikor elindítják a halottat utolsó útjára, a házban is van egy fontos elintéznivaló. Megbízna valakit a rokonságból: szaladjon ki az istállóba, hajtsa fel a szarvasjószágot, lovakat, nehogy beálljon a dögvész, utána ne menjenek gazdájuknak.²⁷⁴ Ezzel is jelezni akarják az élők és a halott világának elkülönülését.

A népi élet minden fontos állomását nyomon követi az — eredetileg áldozati áldomás-jellegű — lakoma. A keresztelő után ott van a paszita, az esküvő után a lakodalom, a halál után a *tor*, a Tröstermahl (*trēstrmöl*).²⁷⁵ Zajos megülését az

²⁷¹ A Magyarorság Néprajza IV. 302. l. — Kiss G.: i. m. 127. l. — Beitl: i. m. 179. l.

²⁷² A Magyarorság Néprajza IV. 303. l. — Sartori: i. m. 143. l.

²⁷³ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Beitl: i. m. 181. l.

²⁷⁴ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Wb. d. d. Vk. 712. l.

²⁷⁵ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Wb. d. d. Vk. 714. l.

egyházi hatóságok sokszor kárhoztatták a multban. Az 1814-i tormási Canonica Visitatio jegyzőkönyvében olvassuk: „Abusus Ecclesiae, Convivia Silicernia abrogati quidem sunt, sed non penitus cessati.“ 1868-ban megismétlődik a rosszaló megjegyzés: „Die Abstellung der üblichen Totenmahle, als eines in aller Hinsicht unchristlichen Missbrauches, wurde anempfohlen.“ (Protocollum Canonicae Visitationis). Kölesden ugyanígy: „A Presbyteriumnak kötelességévé tétetett, hogy a még szokásos halotti virrasztásokat és költséges halotti torokat eltörölni ...törekedjék.“ (Egyházlátogatási Jegyzőkönyv, 1862.) — Ezeket a mélyen a népi hitvilágban gyökerező szokásokat azonban nehéz kiirtani. Ma is összegyűlnek még mindkét faluban temetés után az atyafiak, sírásók, és csendben, de ünnepi lakoma — Kölesden *birkapörküt*,²⁷⁶ rizskása, Tormáson: marhahúsleves, hús, torma,²⁷⁷ kalács — mellett megülik a halotti tort. Búcsúritus ez, az élők közösségéből kiváló léleknek a búcsúztatása, hiszen a halál nem vég, nem befejezés, csak átmenet:

Liebe Eltern und Geschwistern! Gute Nacht!

Ich will schauen, was Jesus macht!

— hirdetik a tormási sírfeliratok.

Az élet ünnepi pillanataihoz kapcsolódó szokásvilágban sok egyezés, de sok eltérés is mutatkozik. Az egyezések jórészt ősi egyetemes-emberi viselkedések, hiedelmek, melyek függetlenül tértől és időtől igen nagy területeken általánosak. Elterjedtségükre csak magyar- és németországi párhuzamokat idéztünk, de ismert voltuk természetesen túlterjed a két nyelvterület — sőt gyakran Európa — határain is. A különbözőségek a származási területről magukkal hozott, szívósan őrzött hagyományfolytonosságok eredményei. Kölcson hatásáról a szokásvilágban alig beszélhetünk. Ennek magyarázata természetes: a szokások nagy része a lélek mélyén, a hiedelmek világában gyökerezik és nyelvhez kötött, ezért átadásuk és átvételük igen nehéz.

²⁷⁶ A halotti torok hagyományos étele. (A Magyarság Néprajza IV. 225. l.)

²⁷⁷ Ugyanez az étrend Hunsrückben is (Wbd. d. Vk. 715. l.)

Végszó.

Dolgozatom nem nyújtja egész gyűjtött néprajzi anyagomnak feldolgozását, teljesség helyett inkább a történelmi és összehasonlító szempontok kiemelésére törekedtem.

Ha két faluközösségünket hossz- és keresztmetszetben, történelmi és összehasonlító módszerrel²⁷⁸ vizsgáljuk, fejlődés-vonalukban fokozatos közeledést figyelhetünk meg. Ennek a közeledésnek külső és belső okai vannak.

A külső okok közül a legfontosabb a földrajzi tényezők szerepe. A hasonló térszín befolyásolta a hasonló telepformát, a talaj az építkezés anyagát és módját, a tájjelleg a lakosság foglalkozását, a közlekedés a fejlődés ütemét. A kölcsönhatások, átvételek alapja mindenekelőtt a földrajzi közelség volt.

A földrajzi okokhoz történelmiek járultak. A két község újból való benépesülése, lakosainak összetétele történelmi erők függvénye. A török uralom idején pusztává néptelenedett terület a „vacuum“ törvényével vonzotta ide az új telepeseket. Az új lakosság nagyon különböző elemekből tevődött össze, de itt az új hazában egységes vezetés, egységes földesúri irányítás alá került, azonos történelmi, közigazgatási erők befolyásolták fejlődését (földosztás, termelés, építkezés, stb).

A belső, lélektani okok közül mindenekelőtt az alkalmazkodás, az utánzás ősi emberi ösztöne volt az, amely a két faluközösség életformáját egymáshoz közelítette. Irányát a tekintély elve szabta meg. Ez biztosította a községek keretén belül a kiegyenlítődésben az első telepések győzelmét. A két falu viszonyában az előbb benépesült, sokáig mezőváros-rangú Kölesdnek volt nagyobb tekintélye, s hozzá alkalmazkodott az újabb, kisebb Tormás (ünnepi viselet, bútorkultúra stb. átvétele). Ellenkező irányban jóval kisebb a néprajzi hatás. Inkább csak néhány olcsó, egyszerű viselet-darab (klumpa, pacsker) átvételére korlátozódik. Az átvétel alapja a célszerűség, olcsóság elve lehetett.

Az azonosságra törekvő hasonló erők mellett azonban különbözőséget eredményező hagyományörző erők

²⁷⁸ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBL. IV. 32. 1.

is szerepelnek. Érvényesülésük igazi területe a nyelv, a szokások, hiedelmek világa. A külső körülményektől függetlenebb szellemi néprajzi hagyományok szívós őrzése biztosítja két faluközösségünk néprajzi arculatának jellegzetes, elütő színezetét.

*

*

*

Munkám bevégeztével köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik kutatásaimat tanácssal, adatnyújtással elősegítették.

Mindenekelőtt dr. Schmidt Henrik egyetemi tanár úrhoz fordulok mély tanítványi hálával és köszönettel. Ő ébresztette fel bennem a néprajz iránti érdeklődést, az ő buzdítására, irányításával fogtam jelen tanulmányom megírásához is. Köszönettel tartozom Schmidt professzor úrnak és az intézetében működött dr. Dugonics Ferenc v. egyetemi gyakornok, gimnáziumi tanár úrnak a fényképfelvételekért is, amelyekkel dolgozatom szemléletességét fokozták.

Köszönetemet kell tolmácsolnom dr. Luise Berthold, W. Mitzka, B. Martin marburgi, A. Goetze giesseni és F. Stroh erlangeni professzoroknak, akik németországi tanulmányutam alkalmával intézetük nyelvi és néprajzi anyagát rendelkezésemre bocsátották, hasonlóképen Bucsky János főjegyző, dr. Somogyi Henrik körorvos, Pánczél Imre, Havasi Dezső és Grosz János lelkész uraknak, akik tormáskölesdi helyszíni tanulmányaimat megértéssel támogatták. Végül pedig köszönettel fordulok a két falu népéhez, — élő forrásaimhoz — azért a készségért, mellyel gyűjtőmunkámban segítségemre voltak.

Irodalom.

Kéziratok:

- A kölesdi ág. h. gyülekezet története a reformáció négyszázados jubileumára. (Az ev. egyház irattára, Kölesd.)
- A' Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek valamely innen onnan öszveszedett, lehets. Históriája. 1782. (A ref. egyház irattára, Kölesd.)
- Anyakönyvek. (A kölesdi ref. és ev., a kistormási ev. egyház irattára.)
- Archiv für kurhessische Landes- und Volkskunde. Marburg/Lahn.
- Canonica Visitatio Ecclesiae, 1814, 1820, 1868. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. (Ref. és ev. irattár, Kölesd.)
- Hessen-Nassauisches Volkswörterbuch. Marburg/Lahn.
- Herrschaftlicher Contract, 1731. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Kölesd Mező Várost illető Contractualis Levél, 1754. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Kurz gefaßte Nachricht der Gemeinde Kis-Tormás, 1774. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Merczy Gyenerálisnak Kölesd megszállásakor Kontraktusa. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Pesthy Frigyes: Helységnévtár. (Nemzeti Múzeum, Széchenyi-könyvtár.)
- Salarium, 1724. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Sprachatlas. Térkép-, kérdőív- és nyelvjárási hanglemez-gyűjtemény. Marburg/Lahn.
- Südheßisches Wörterbuch. Gießen.
- Tanúvallomások a ref. Ecclesia földjéről és a Városi Communitasról. 1815. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Urbarium, 1767. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Urbaria et Conscriptiones. (Országos Levéltár, Budapest.)

Nyomtatott művek:

- A Magyarság Néprajza, I—IV. Budapest.
- Atlas der deutschen Volkskunde. Herausgegeben von H. Harmjanz und E. Röhr. 1—5. Lieferung, Leipzig.
- Bach, Adolf: Deutsche Volkskunde, ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. Leipzig, 1937.

Brandsch, G.-Jungbauer, G.-Schirmunski, V.-Schwartz, E.: Deutsche Volkskunde im außerdeutschen Osten. Berlin und Leipzig, 1930.

Beitl, Richard: Deutsche Volkskunde. Berlin, 1933.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1898.

Czoernig, Karl: Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien, 1857.

Czuczor G.-Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest. 1862—1874.

Daróczy Aladár: Tolna vármegye közgazdasági leírása. Budapest, 1909.

Diehl, Wilhelm: Bilder aus der hessischen Vergangenheit. Friedberg, 1910.

Ebert, Sigrid: Die Marburger Frauentracht. Marburg, 1939.

Erich, O.-Beitl, R.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936.

Fehrle, E.: Deutsche Feste und Volksbräuche. Leipzig und Berlin. 1927.

Fél Edit: Harta néprajza. II. kiadás. Budapest, 1935.

— Magyarországi ujjatlan felsőruhák. A Néprajzi Múzeum Értesítője, XXVIII. 13—30. 1.

Fényes Elek: Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani álláspontja statisztikai és geographiai tekintetben. II. jav. kiadás. Pest, 1841.

Hahm, Konrad: Deutsche Bauernmöbel. Jena, 1939.

Hain, Mathilde: Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes. Jena, 1936.

Hartmann, Rudolf: Die falsche Braut in der Schwäbischen Türkei. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, III. 57—59.

— Die Volkstracht. DUHBl. II. 120—130.

— Haus, Hof und Tracht. Wörter und Sachen, XIV. 1. sz.

Helm, Rudolf: Deutsche Volkstrachten aus der Sammlung des Germanischen Museums in Nürnberg. München, 1932.

— Die bauerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg. Heidelberg, 1932.

— Köpfe und Trachten. Kassel.

Hepding, Hugo: Die falsche Braut. Hessische Blätter für Volkskunde. V. 161—164.

Hessler, Karl: Hessische Landes und Volkskunde, I—II. Marburg, 1904.

Hoffmann, Wilhelm: Beiträge zur Volkskunde Rhein Hessens. Hessische Blätter für Volkskunde, X. 106.

— Rhein Hessische Volkskunde. Bonn und Köln, 1932.

Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1926.

Hottenroth, Friedrich: Deutsche Volksrachten vom XVI. Jh. an bis zum Anfange des XIX. Jh-s, I—III. Frankfurt, 1898—1902.

— Die nassauischen Volkstrachten. Wiesbaden, 1905.

Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza.

Julien, Rose: Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts. München, 1912.

Justi, Ferdinand: Hessisches Trachtenbuch. Marburg, 1905.

Kaindl, R. Fr.: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gotha, 1907.

Kammer, Wilhelm: Geschichtliche Volkskunde der Wetterau nach den Schriften des Erasmus Alberus. Hessische Blätter für Volkskunde, XXX—XXXI.

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Magyar Remekírók. 7. Budapest, 1903.

Kehrein, Johann: Volkssprache und Volkssitte in Nassau. Bonn, 1872.

Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1837.

Kling Adam: Über die deutschen Ansiedlungen in Tolnau. Sonntagsblatt. 1924.

Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld, I—II. Szeged, 1930—1936.

Koritsánszky Ottó: Lakodalmi szokások Kölesden. Ethnographia, XII.

— Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia, XIII.

— Tolnamegyei gyermekversikék. Ethnographia, XIV.

— Tolnamegyei szállógék és találós mesék. Ethnographia, XIV.

Kretschmer, Alb.: Deutsche Volkstrachten. Leipzig, 1870.

Kusztér, M. L.: Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked. (Baranya). Szeged, 1939.

Luh, Wilhelm: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Blätter für Volkskunde, XXV.

Malonyay Dezső: A magyar nép művészete, IV. Budapest, 1912.

Maurer, Fritz: Sprachschranken, Sprachräume und Sprachbewegungen im Hessischen, Giessen, 1930.

Naumann, Hans: Grundzüge der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1922.

Peßler, Wilhelm: Handbuch der Deutschen Volkskunde, I—III. Leipzig.

Prinz Gyula-Cholnoky Jenő-Gr. Teleki Pál-Bartucz Lajos: Magyar Föld, Magyar Faj, I—IV. Budapest, 1939.

Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.

Sartori, Paul: Sitte und Brauch, I—III. Leipzig, 1910.

Schlitz, E. Gräfin von: Schlitz und das Schlitzerland, Schlitz, 1936.

Schmidt, Henrik: A magyarországi német nyelvjáráskutatás módszerei és problémái. Magyar Nyelv, 1924. évf. 169—171

— Die wissenschaftliche Untersuchung der deutschen Mundarten Ungarns. Sonntagsblatt, 1922. évf. 25. sz.

— Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ungarische Rundschau, III. 656—677.

— Herkunft und Mundart. Ungarische Jahrbücher, XIV. 63. 75.

— Typische Entstehungsformen donaudesischer Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 1939. évf. I. sz.

— Was uns die Kirchenbücher erzählen. BUHBL. I. 57—65.

— Die Mode auf dem Dorfe. DUHBL. IV. 1. sz.

— Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBL. II. 169—182.

— Willst du Kuchen? DUHBL. V. 179—188.

Schulte, Otto: Die Kirchweih im Vogelsberge. Hess. Bl. f. Vk. I. 65—86.

Spamer, Adolf: Die Deutsche Volkskunde, I—II. Leipzig, 1934.

Statistikai Közlemények.

Svensson, Siegfried: Skanes Folkdräcker.

- Szarvas Gábor-Simonyi Zsigmond*: Nyelvtörténeti Szótár, I—III. Budapest, 1890—1893.
- Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos*: A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. A Néprajzi Múzeum Értesítője, XXXI.
- Szinnyei József*: Magyar Tájszótár, I—II. Budapest, 1897—1901.
- Vass József*: A dunántúli nyelvjárás. Magyar Nyelvészet, V.
- Varga, Anna*: Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn. (Kistor-más.). Zeitschrift f. Mundartforschung (Teuthonista), XIII. 193—213.
- Wagner, Kurt*: Geographisch-historische Volkskunde. Hess. Bl. f. Vk., XXI. 1.
- Weidlein, Johann*: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBl. IV.
- Wosinszky Mór*: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig, I—II. Budapest, 1896.
- Wrede, Adam*: Rheinische Volkskunde. Leipzig, 1922.
- Wuttke, Adolf*: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Berlin, 1900.

Deutscher Auszug aus der Arbeit von

Anna Varga :

Zwei Nachbarsdörfer.

Beiträge zur vergleichenden Volkskunde des ungarischen Dorfes KÖLESD und der deutschen Siedelung KISTORMÁS.

Vorliegender Aufsatz befaßt sich mit der vergleichenden Volkskunde von zwei geographisch, historisch und wirtschaftlich engverbundenen transdanubischen Dorfgemeinschaften, dem ungarischen Kölesd und dem deutschbevölkerten Kistormás (Komitat Tolna). Beide Gemeinden sind in ihrer neuen Form erst nach der Türkenververtreibung im XVIII. Jahrhundert entstanden, ihre Geschichte bedeutet eine zweihundertjährige Symbiose zweier verschiedener Volkskulturen.

Unsere Betrachtungsweise ist eine *geographische, historische und vergleichende*. In der Erforschung der Lebensbilder der beiden Dorfgemeinschaften versuchen wir das Kräftespiel 1. der uniformierenden *geographischen Umwelt*, 2. der verschiedenen *historischen Erbfaktoren* (dingliche Überbleibsel, geistige Überlieferungen) und 3. der volkhaften *Wechselwirkung* zu erfassen.

Die geographische Umwelt.

Die erdkundlichen Wirkungsfaktoren sind für Kölesd und Kistormás im allgemeinen dieselben. Für die *Morphologie* der Landschaft sind breite, flache Bergrücken, und lange Täler, für die *Hydrographie* mehrere Bächlein und Kanäle (unter ihnen zwei größere: Sió und Sárviz), für die *Bodenverhältnisse* fruchtbarer dunkelbrauner Löß kennzeichnend. Die Dörfer ziehen in den Tälern hin, in feiner Anpassung an das Gelände. Hin-

sichtlich des *Verkehrs* hat Kölesd die günstigere Lage. Dieser Umstand bewirkte die Zunahme der Bevölkerung in positiver, das Beibehalten der bodenständigen Volksgüter aber in negativer Weise. Kölesd erscheint schon 1732 als Marktflecken, mußte aber mit dem größeren Verkehr allmählich auch die Lockerung der alten Gemeinschaftsbindungen erfahren. Das mehr entlegene Kistormás dagegen war dem Einfluß der fremden Elemente weniger ausgesetzt und bewahrte seinen bäuerlichen Charakter bis zum heutigen Tage.

Zur Geschichte der Dörfer.

Beide Ortschaften waren schon vor der Türkenherrschaft — sogar in den prähistorischen Zeiten — besiedelt. Die ungarische Bevölkerung des XVI. Jh-s, die blühende Kultur des Mittelalters wurde aber in den Türken-Kämpfen völlig vernichtet. Am Ende des XVII. Jh-s lagen beide Dörfer ganz verwüstet, entvölkert da.

Die Neubesiedlung von Kölesd erfolgte um 1720 durch die freiwillige Niederlassung *ungarischer Bauern*, die größtenteils aus transdanubischen Gegenden (besonders aus Simon-tornya und Zsámbék) kamen. Sie waren alle protestantisch mit einer größeren reformierten (kalvinischen) und einer kleinen evangelischen (lutherischen) Gruppe.

Die Neubevölkerung von Kistormás ist ein Erfolg der planmäßigen Kolonisation des Grafen Claudius Florimund Mercy, der 1722 mit der Hőgyész-er Herrschaft auch *Kistormás* und *Kölesd* ankaufte. Der berühmte Kolonisator des ärarischen Banats ließ auch auf seine Privatgüter *deutsche Kolonisten* kommen. In Kistormás wurden 69 Familien angesiedelt, die teils aus Südnassau, teils aus Oberhessen kamen. Konfessionell waren sie einheitlich: sie bekannten sich alle zum evangelischen Glauben.

Mercy wollte Kölesd und Kistormás zu einer Gemeinde vereinigen und ließ einen kleineren Teil der deutschen Auswanderer in Kölesd ansiedeln. Der Plan der Vereinigung scheiterte aber an den religiösen Gegensätzen, die zwischen den reformierten Ungarn und den evangelischen Deutschen bestanden. Kölesd und Kistormás sollten voneinander getrennt werden.

Die Entwicklung des Gemeinschaftsgeistes, die Neugruppierung der verschiedenen Elemente ging nicht auf rassischen oder sprachlichen Grundlagen, sondern nach *Dorf- und Kirchengemeinschaften* vor sich. Das in Kölesd angesiedelte Deutschtum assimilierte sich allmählich an die evangelischen Ungarn, so daß wir heute von einem einheitlichen Kölesder und einem einheitlichen Kistormáser Typ sprechen können.

Die Volkssprache.

In beiden Gemeinden hat sich eine einheitliche Mundart ausgebildet. In Kölesd wird die Sprache der ersten Bevölkerungsschicht, der sg. *transdanubische Dialekt* gesprochen. — In Kistormás kam aus dem Kampf der verschiedenen sprachlichen Elemente die Mundart der Südnassauer, das sg. *Binnenfränkische* als Sieger hervor.

Die sprachliche Wechselwirkung zwischen den beiden Ortschaften beschränkt sich nur auf das Gebiet des *Wortschatzes* und ist in der Mundart von Kistormás viel stärker, als in der von Kölesd. Die Kölesder Volkssprache weist zwar auch eine Anzahl deutscher Lehnwörter auf, diese stammen aber nicht aus der Kistormáser Mundart, sondern aus dem deutschen Lehnwortgut der ungarischen Mittelschicht. Sie sind also für Ergebnisse eines *vertikalen Sinkens* und nicht für Resultate *horizontaler Übernahme* zu betrachten.

Die Siedlungsform.

Die Siedlungsform der Ortschaften war von der morphologischen Eigenart und den grundherrschaftlichen Verordnungen bedingt. Da für Kölesd und Kistormás beide Faktoren identisch waren, weisen unsere Gemeinden einen ähnlichen Siedlungstyp auf. Sie sind in den Tälern hinziehende *Reihendörfer*, mit aus einem Mittelpunkt ausstrahlenden, langen Straßen. Kölesd liegt in sieben, Kistormás in drei Tälern.

Der Hausbau.

Das Bauwesen hängt in seinem *Stoff* mit den geographischen Verhältnissen zusammen. In der stein- und holzarmen

Umgebung unserer Gemeinden war von uralten Zeiten her die Erde des billigste und natürlichste Baumaterial. Die Mauern der Häuser werden aus Lehm gestampft, die Nebenbauten (Rauchküchen, Backöfen, Keller, Hühnerställe, Preßhäuser usw.) höhlenartig in die abgehackten Hügelabhänge gegraben. — Die aus dem Fachwerk-Gebiet herstammenden deutschen Kolonisten haben sich die hiesige, erdgebundene Bauweise angeeignet.

In *formaler Hinsicht* können wir — nach der Anlage der Wirtschaftsgebäude — zwei Grundtypen unterscheiden. In Kölesd ist das *Langhaus*, in Kistormás der *Hakenhof* vorherrschend. Ersteres war der Grundtyp des Kolonistenhauses, letzterer ist in Tormás eine neuere Erscheinung. Zu seiner schnellen Verbreitung in den deutschen Gemeinden mag vielleicht auch die Tradition des fränkischen Gehöfts beigetragen haben.

In der *inneren Einteilung* des Wohnhauses weist Kölesd und Kistormás die gleiche Entwicklung auf. Aus dem einfachen Kolonistenhaus (Stube, Küche, Kammer) entstand die neuere Form des Bauernhauses (Vorderstube, Küche, Hinterstube, Kammer, Sommerküche) durch die Verdoppelung der Räumlichkeiten in der Längsrichtung.

Nach der *Anzahl der Feuerstellen* war das Bauernhaus der Ansiedlungszeit ein Zweifeuerhaus mit einem offenen Herd in der Küche und einem geschlossenen Ofen in der Stube. Mit der Weiterentwicklung ist auch hier eine Verdoppelung eingetreten.

Das Bauernmobiliar.

Die Einrichtung des Kölesder und Kistormáser Bauernhauses weist eine auffallende Ähnlichkeit auf. Die Erklärung für diese Übereinstimmung liegt auf der Hand: das Bauernmobiliar ist größtenteils *sekundäres Volksgut* (mit Naumanns Ausdruck: „gesunkenes Kulturgut“). Da die Kistormáser deutschen Kolonisten wahrscheinlich keine Möbel mitgebracht hatten, entwickelte sich ihre Wohnkultur hier nach ungarischen Vorbildern. Im Bauernmobiliar unserer Gemeinden lassen sich drei Schichten unterscheiden: 1. primitive, meistens selbstverfertigte Möbel (Schemel, binsengeflochtene Betten, Stühle usw.) die in

Deutschland, wie in Ungarn verbreitet sind, 2. von den Dorftischlern verfertigte, das Mobiliar der adeligen Kurien nachahmende, gemalte Möbel (Tulpenbetten, -tische, Eckbänke, Truhen, Wandschränke usw.) 3. billige Fabrikwaren, die der bürgerlichen Zeitmode folgen.

Die Volkstracht.

In dem impressionistischen Bild unserer Dörfer ist die Verschiedenheit der Tracht das wichtigste Unterscheidungsmerkmal. Die Tracht — unabhängiger von den äußeren, materiellen Gegebenheiten — konnte mehr eine Ausprägung des Volksgeistes sein, als die Siedlungsform, der Hausbau oder das Mobiliar.

Bis zur Jahrhundertwende wies die Bauernbekleidung unserer Dörfer einen charakteristischen Unterschied auf. Kölesd hing hinsichtlich der Tracht mit den benachbarten ungarischen Gemeinden zusammen, Kistormás bewahrte dagegen treu die Trachtenstücke der hessischen Heimat. (In der Frauentracht: die Bänderhaube, das typisch deutsche Ärmelhemd, das Leibchen, den schwarzen Faltenrock, die weiße Faltenschürze, die mit Leinen gesohnten Strickschuhe, sogar auch die schwarz-weiße Farbenharmonie und die Symbolik der roten, grünen, blauen Farbe, usw., — in der Männertracht: den weitkrämpigen Hut, die kurze, enge Leinenhose, den Traumantel, die Strümpfe, die Holzschuhe usw.).

Zur Zeit des Weltkrieges ist eine Veränderung eingetreten. In Kölesd ist die städtische Mode eingedrungen, und zugleich haben einige der abgelegten ungarischen Trachtenstücke in Kistormás Eingang gefunden.

Zur Bauernarbeit.

Die freiwillige Ansiedlung in Kölesd, die planmäßige Kolonisation in Kistormás hatte den gleichen Zweck: die Urbarmachung der brach liegenden Felder. Die primäre Bestimmung, die Hauptbeschäftigung der Bevölkerung ist also der *Ackerbau*.

Für die *Einteilung der Gemarkung* ist die Gewinnflur, für die *Bearbeitung* die Dreifelderwirtschaft kennzeichnend. In

den *Arbeitsmethoden* hat ein allmählicher Ausgleich stattgefunden. Zwei Agrarkulturen trafen hier zusammen: die mitteleuropäische weizenbauende Landwirtschaft. Der Hauptunterschied lag im Arbeitsbrauch des Dreschens. Es wurde in Kistormás mit Dreschflegeln, in Kölesd durch Austreten mit Pferden, Ochsen verrichtet. Später ist eine Differenzierung eingetreten: das Dreschen ist die allgemeine Arbeitsmethode des Roggens und das Austreten die des Weizens geworden. Das Verbreiten der Maschinen wird allmählich alle Unterschiede verwischen.

Festzeiten im Volksleben.

Die Kontinuität der erdgebundenen, naturbedingten Bauernarbeit wird durch Feiertage unterbrochen. Das Wort gebrauchen wir in einem ganz weiten Sinne: wir verstehen dabei die hervorragenden, mit Sitten und Bräuchen verbundenen Zeiträume des Volkslebens. Solche sind: 1. im Kreise der *Gemeinschaft* die Festzeiten des kirchlichen und Naturjahres, 2. im Leben des *Einzelnen* die Hauptstufen des Menschenlebens: Geburt, Hochzeit und Tod.

Sowohl in dem einen, wie in dem anderen Kreise können wir in unseren Dörfern eine große Anzahl von Überstimmungen und zugleich eine Anzahl von Abweichungen feststellen. Die *Übereinstimmungen* (gleiche Abwehr-, Fruchtbarkeits-, Analogienzauber usw.) sind größtenteils uralte, allgemein-menschliche Reaktionen, die zeitlich und räumlich unabhängig bei den verschiedensten Völkern zu finden sind. Die *Abweichungen* dagegen sind treubewahrte Traditionen, die noch aus dem Herkunftsgebiet mitgebracht wurden. (z. B. die Kistormás-Gestalten des Christkinds und des Pelznickels, die Herbstkirchweih, der Bußtag vom 24. Juni, die Benennung „Zwischen den Jahren“ für die Zwölften, usw. sind hessische Überlieferungen). Eine *Wechselwirkung* tritt auf dem Gebiet der Sitten und Bräuche nur in ganz beschränktem Maße zur Geltung. Die Sitten und Bräuche wurzeln ja tief im Volksglauben und sind sprachlich gebunden, eben deshalb können sie schwer übergeben und übernommen werden.

Zusammenfassung.

Die *Entwicklungslinien* der beiden Gemeinden zeigen eine allmähliche Annäherung. Diese Annäherung hat *äusserliche* und *innerliche* Ursachen. Unter den äusserlichen spielten die geographischen und historischen Faktoren die wichtigste Rolle, unter den innerlichen (psychologischen) waren die uralten Instinkte der Nachmachung und der Angleichung von höchster Bedeutung.

Diesen Assimilationskräften gegenüber war aber auch eine andere Tendenz tätig, die *das Erhalten der alten Erbgüter* bestrebte, und so unter den Gemeinden eine Verschiedenheit bewirkte. Die Wirkung dieses Strebens tritt besonders auf den Gebieten der Sprache, der Sitten und Bräuche, des Volksglaubens zur Geltung. Das zähe Beibehalten dieser geistigen Erbfaktoren sichert die charakteristische Eigenart unserer Dörfer.